

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК: _____

ХУЖАЁРОВА ОРЗУГУЛ

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ БОҒ-ПАРКЛАРИ ЛАНДШАФТИ ЕЧИМИДА
РАНГЛАРНИ УЙҒУНЛАШТИРИШНИНГ ОПТИМАЛ ВОСИТАЛАРИ
ВА УНДА ФЛОРИСТИКА ИМКОНИАТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ихтисослик: 5A150901 - "Дизайн" (Архитектура муҳитлари
дизайни)

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Диссертация иши "Ландшафт дизайни
ва интерьер" кафедрасида ____ июнь
2020 йил кўриб чиқилди ва ҳимояга
рухсат берилди.

Кафедра мудири: _____

Т. Қўшмонов

Илмий раҳбар: профессор

Э.М. Муҳаммадиев _____

“ ____ ” _____ 2020й.

Самарқанд –2020

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I- БОБ. ТАРИХИЙ МИЛЛИЙ БОҒ-ПАРКЛАР, РАНГ ВА ФЛОРИСТИКА ТУШУНЧАЛАРИ	
1.1.Инсоннинг ранг кўриш физиологияси.....	8
1.2.Миллий боғ-парк ландшафти шаклланишида анъанавийлик ҳамда хусусийлик чорбоғ услуби ва қурилиш ашёлари.....	14
1.3.Шарқ мамлакатларига хос ўсимликлар ва уларнинг ландшафт муҳити яратилишидаги моҳияти.....	18
1-боб хулосаси.....	32
II–БОБ. БОҒ-ПАРКЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХОРИЖИЙ ВА ЮРТИМИЗ ТАЖРИБАЛАРИ	
2.1.Шарқ мамлакатлари тажрибалари.....	34
2.2.Европа мамлакатлари тажрибалари.....	36
2.3.Боғ-паркларни яратишда замонавий йўналишлари.....	43
2-боб хулосаси.....	47
III–БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ БОҒ-ПАРКЛАРИНИ ЯРАТИШНИНГ ЛАНДШАФТ ЕЧИМЛАРИ	
3.1. Ўзбекистонда боғ-парк ландшафт муҳитини яратишда табиий ранг контексти билан ўзаро таъсири.....	49
3.2. Муҳитнинг визуал қиёфасида ранглар гармонияси тизимини ташкил этиш.....	51
3.3. Республикамиздаги мавжуд боғ-паркларни қайта қуриш ва такомиллаштириш тажрибалари.....	54
3-боб хулосаси.....	66
Якуний хулосалар.....	68
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	73
Иловалар.....	79

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурияти. Ўзбекистон республикида замонавий шаҳарсозлик ва ландшафт архитектурасини ривожлантириш энг долзарб муаммолардан биридир. Республикаимиз миқёсида шаҳарсозлик амалиёти, архитектура билан табиатни чамбарчас боғловчи, бир-бири билан айрим бунёдкорлик амалиётининг имкони йўқлиги жаҳон мамлакатлари тажрибаларида таъкидланмоқда. Аҳолининг табиат билан яқинлашишга бўлган эҳтиёжи ортмоқда. Бу эса ўз навбатида экологик жиҳатдан самарали йўналиш – ландшафт архитектураси алоҳида аҳамият касб этади. Мақсад шаҳарсозликда экология мувозанатини яхшилаш ва барқарор ва оқилона ландшафт муҳитини шакллантиришдан иборат. Бугунги кунда шаҳарсозлик оламида ландшафт санъатининг миллий анъаналарини ҳисобга олган ҳолда ландшафт архитектурасини шакллантириш тажрибаси асосида унинг самарали методларини ўрганиш зарурати юзага келмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда ҳаёт сифатини яхшилаш ва ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларини ривожлантириш масалалари айниқса долзарбдир. Бу архитектурага ҳам тегишли - меъморлар олдига янги вазифалар қўйилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 26 апрелдаги ПФ-2595-сон «Ўзбекистон Республикасида архитектура ва шаҳар қурилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 1 майдаги ПФ-5030-сон «Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари ва мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади[1, 2].

Ландшафт архитектурасининг ривожланиши, иш ва дам олишда одамларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, балки янги жамиятнинг маънавий дунёсини шакллантира оладиган, нафақат

функционал, балки эстетик жиҳатдан тўлиқ муҳитни яратадиган оптимал фазовий муҳитни яратиш вазифаси қўйилган.

Архитекторлар учун асосий вазифа эса, хорижий тажриба ва миллий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда замонавий технологиялар ва қурилиш материалларидан фойдаланган ҳолда шаҳарлар қиёфасини яхшироқ ўзгартириш. Қурилиш конвееридан тушган бир хил эгизак уйларнинг метрик бўлинмаларининг рангини таъкидлаш бефойда. Механик яратилган муҳит тўлақонли ижодий жараёни кутмоқда ва ранг тубдан уни ўзгартириши мумкин мумкин, лекин у тасаввур ва меъморий нозик дид талаб қилади.

Шаҳарсозлик ва ландшафтда охириги ўринни рангли меъморий ечимлар эгалламайди. Рангдан фойдаланиш замонавий шаҳар архитектура ва ландшафтида сезиларли даражада диверсификация қилиш, жонлантириш ва индивидуаллаштириш, архитектуранинг ахборот ва эстетик мазмунини ошириш ва тобора мураккаб кўп функционал шаҳар муҳитида йўналишни осонлаштирадиган энг самарали воситалардан биридир. Чет ел замонавий меъморчилигида хроматик (ранг) хилма-хилликни, архитекторларнинг дадил қарорларини кўрамыз. Ўзбекистон архитектураси, аксинча, ахроматик (оқдан қорага) яқинлашади.

Ўзбекистоннинг замонавий архитектура шаҳарлари учун рангдан фойдаланиш муаммоси саноатлаштириш ва қурилишни стандартлаштиришнинг айрим салбий оқибатларини зарарсизлантириш, миллий ўзликни излаб топиш нуқтаи назаридан долзарбдир.

Шундай экан ушбу диссертация, "Ўзбекистон миллий боғ-парклари ландшафти ечимида рангларни уйғунлаштиришнинг оптимал воситалари ва унда флористика имкониятларидан фойдаланиш" муаммоларига қаратилган бўлиб, шуни айтиш жоизки, инсоннинг гўзалликни билиш даражаси, албатта кўриш қобилиятидир. Бу эса ўз навбатида инсоннинг рангларни кўриши орқали ҳис қилишидир.

Тадқиқот объекти. Ўзбекистон ва хорижий боғ-парк санъатига хос тарихий ва замонавий: чорбоғлар, чорчаманлар, маданият ва истироҳат

боғлари, хиёбонлар, махсус парклар, ёшлар боғи ва ислом боғларининг эстетик моҳияти.

Тадқиқот предмети. Ўзбекистонда миллий боғ-паркларни яратишда ранг тушунчаси ва унда флористик имкониятларидан фойдаланиш йўлларини ўрганиш, ҳамда самарали усулларини излаб топиш.

Тадқиқот мақсади. Тадқиқот объекти ва предметига кирган масалаларни Ватанимиз ва хорижий мисоллар, амалий тажриба ва махсус адабиётларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида Ўзбекистонда миллий боғ-паркландшафти ечимида рангларни уйғунлаштиришнинг оптимал воситалари ва унда флористика имкониятларидан фойдаланиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Диссертация тадқиқотининг вазифалари. Қўйилган мақсадга мувофиқ қуйидаги вазифалар ҳал қилинади:

- табиат ва ландшафт меъморчиликда ранг маъносини ҳамда флористик имкониятларни излаб топиш;
- Ўзбекистон меъморчилигида миллий боғларда ранг анъаналарини ўрганиш, шунингдек, миллий боғ-паркларни режалаштиришда рангдан фойдаланиш муаммоларини ҳал этишда чет ел тажрибасини тадқиқ этиш;
- замонавий боғ-парк санъатида мавжуд муаммоларни аниқлаш;
- Ўзбекистон миллий боғ-парклар ландшафтида ранг-баранглигини аниқлаш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

- тарихий миллий боғ-паркларда ранг ва флористика тушунчалари аниқланган;
- инсоннинг ранг кўриш физиологияси таъсирлари ўрганилган;
- миллий боғ-парк ландшафти шаклланишида анъанавийлик ҳамда хусусийлик чорбоғ услуби ва қурилиш ашёлари ҳақидаги илмий маълумотлар аниқланган;
- Шарқ мамлакатларига хос ўсимликлар ва уларнинг ландшафт муҳити яратилишидаги моҳияти аниқланган;

- боғ-паркларни яратиш ва такомиллаштиришнинг замонавий хорижий ва юртимиз тажрибалари аниқланди;
- Ўзбекистонда боғ-парк ландшафт муҳитини яратишда табиий ранг контексти билан ўзаро таъсири ўрганилган ва таклифлар берилган;
- Республикамиздаги мавжуд боғ-паркларни қайта қуриш ва такомиллаштириш тажрибалари аниқланди ва флористика имкониятларидан фойдаланиш тамойиллари аниқланиб таклифлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Ўзбекистонда боғ-парк санъатида ранг ва флористикадан оптимал фойдаланишусулларини кэнг жамоатчиликка оммалаштириш ва тушунтириш, шу йўл билан халқимизда, айниқса ёшларда ландшафт архитектурада улардан фойдаланиш маданиятини шакллантириш, кўникмалар яратиш имкониятини оширишдан иборатдир.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи (таҳлили).

Тадқиқот мавзусига оид адабиётлар таҳлили. Меъморчиликда ранг муаммосини ўрганиш доимо назарий меъморлар эътиборида бўлиб келган. Азимов И. М., Воронина В. Л., Нильсен, В. А., Прибиткова, Бородин И. Ф. ва бошқалар Ўзбекистоннинг анъанавий меъморчилигида ранг ечимини ўрганувчи муаллифлар орасида маълум. Ефимов А.В. «Формаобразующее действие полихромии в архитектуре» (1984г.) и «Колористика города» (1990) китобларида ранг маданияти, ранг уйғунлиги, ранг имтиёзлари, ранг тили муаммолари кўриб чиқилган. Муаллиф ранг ва унинг шаҳар меъморий қиёфасидаги аҳамияти, шаҳар рангини шакллантириш йўллари устида кўп ишлар қилган.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Ҳозирги кунда ҳар бир меъмор, меъморчиликнинг ўзгармас таркибий қисмларидан бири – ранг жиҳатларига аҳамият бермайди. Гўзаллик, шакл кабилар тўқима ва ранг уйғунлиги билан ҳосил бўлади. Бу эса бу соҳада муаммо борлиги, зарур адабиётларнинг йўқлиги ва бу муаммога қизиқиши йўқлигини кўрсатади. Ушбу тадқиқот қоғозида муаллиф атрофдаги шаҳар ва боғ-парклар муҳитини

инсонпарварлаштириш, архитектура ва ландшафтда рангини табиат рангларига яқинлаштириш, Ўзбекистонда миллий меъморчилик ўзига хослигини излаб топиш бўйича аниқ тадбирлардан иборат ушбу муаммони ҳал этиш таклифни киритади. Шу қаторда, миллий боғ-паркларда флористик имкониятларидан кенг фойдаланиш имкониятларини келтирган.

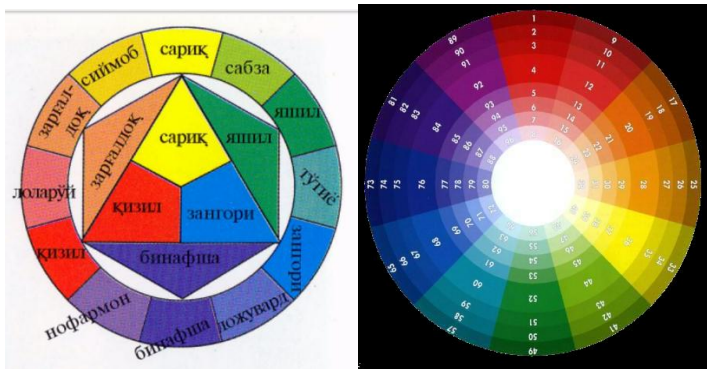
Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи. Тадқиқот услуби диалектик тушуниш йўли-кузатишдан амалиётга умумлаштириш орқали ўтишга асосланган. Мазкур методик услуб ишни бажариш кетма-кетлигини аниқлайди: а) махсус адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилиш; б) натурада тадқиқотлар ўтказиш; г) натуравий ва илмий материалларни умумлаштириш; д) илмий-амалий лойиҳавий таклифларни ишлаб чиқиш.

Иш тузилмасининг тавсифи. Мазкур диссертация кириш, 3 та боб, умумий хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, иловалар ва жами __ бетни ташкил қилади. Фойдаланилган адабиётлар сони __та, иловаларда келтирилган расмлар сони ____тадан иборат.

I-БОБ. ТАРИХИЙ МИЛЛИЙ БОҒ-ПАРКЛАР, РАНГ ВА ФЛОРИСТИКА ТУШУНЧАЛАРИ

1.1. Инсоннинг ранг кўриш физиологияси

Ранг-оптик диапазондаги электромагнит нурланишнинг сифатий субъектив характеристикаси бўлиб, натижада физиологик кўриш сезгилари асосида ва бир қатор физик, физиологик ва психологик омилларга боғлиқ ҳолда аниқланади. Рангни сезиш электромагнит нурланишнинг кўзга таъсир этиши натижасида ушбу нурланишнинг кўз билан қабул қилинадиган тўлқин узунлиги оралиғидан оқиб чиқади (380 дан 760 нм гача кўринадиган қатор тўлқин узунликлари). 1-расм

1-расм. Инсоннинг ранг кўриш физиологияси

Умуман олганда, объектнинг ранги қуйидаги омиллар билан белгиланади: унинг ранги ва сиртининг хусусиятлари; ёруғлик манбаларининг оптик хусусиятлари ва ёруғлик тарқатадиган муҳит; кўриш анализаторининг хусусиятлари ва миёна марказларида кўриш таъассуротларини қайта ишлашнинг ҳали етарли даражада ўрганилмаган психофизиологик жараёни хусусиятлари [16].

Ранг сезгиси инсон ёки ҳайвон кўз тўр пардаси, конусларининг ранг сезувчи ҳужайралари - рецепторлари кўзгалиб, ингибирланганда миёна пайдо бўлади. Одамларда ва приматларда спектрал сезгирлиги билан фарқ қилувчи учта конус тури мавжудлигига (гарчи уни ҳеч ким исботламаган бўлса ҳам)

ишонилади: ρ (шартли равишда "қизил"), γ (шартли равишда "яшил") ва β (шартли равишда "кўк"), мос равишда[5]. Конуснинг ёруғлик сезгирлиги паст, шунинг учун яхши рангни идрок қилиш учун етарли ёруғлик ёки ёрқинлик керак. Тўр парданинг марказий қисмлари ранг рецепторларига энг бойдир.

Одамдаги ҳар бир ранг сезгиси бу уч ранг сезгиларининг йиғиндиси сифатида намоён бўлиши мумкин ("рангни кўришнинг уч компонентли назарияси"деб аталади). Судралиб юрувчилар, кушлар ва баъзи балиқлар идрок қилинган оптик нурланишнинг кэнгроқ соҳасига эга еканлиги аниқланди. Улар спектрнинг яқин-ултрабинафша нурланишини (300-380 нм), кўк, яшил ва қизил қисмларини сезади. Бирор бир спектрал рангга устун сезувчанликка эга бўлмаган рецепторларнинг тўртинчи тури мавжуд бўлиб, улар тўр парда атрофида жойлашган ва ахроматик визуал тасвирларни яратишда катта рол ўйнайди. Рангни аниқлаш механизмидаги таёқчаларнинг тез-тез кам учрайдиган қиймати кузатилаётган объектларнинг ёритилиши юқори бўлади. Retinal рецепторлари бу тўрт турдаги турли спектрал таркиби ва ёрқин энергия оқимлари интенсивлиги таъсири турли ранг идрок жисмоний ва кимёвий асоси ҳисобланади. Периферик нерв йўлларида ҳам, бош миянинг кўриш марказларида ҳам қайта ишланадиган фоторесептор стимуллариининг турли жадалликдаги комбинациялари ранг сезгиларининг ҳар хиллигини беради. Кўзнинг умумий спектрал сезгирлиги, барча турдаги фоторесепторларнинг таъсири туфайли "яшил" минтақада максимал (тўлқин узунлиги 555 нм атрофида) бўлиб, ёритилганлик пасайганда "кўк-яшил" минтақага ўтади. Барча ранг сезгиларининг фақат уч турдаги ранг сезгир элементларнинг турли хил стимуллари комбинацияларига олдиндан тахмин қилинган пасайиши рангларни уч рақамдан иборат тўплам шаклида ўлчаш йўллариини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилди. Ушбу ёндашув оқилона асосга эга, аммо бундай усулларнинг ривожланиши ёруғлик ва радиация интенсивлигидаги ўзгаришларнинг таъсирини, (жуда муҳим) визуал мия марказларининг ролини ва кузатувчининг умумий

психофизиологик ҳолатини ҳисобга олмади. Рангни идрок этиш учун зарур бўлган ёрқинлик этилганда, энг юқори сезгир кўриш рецепторлари автоматик равишда ўчирилади [21].

Ранг субъектив идрок ҳам ёрқинлиги ва унинг ўзгариши (ошириш ёки камайтириш) тезлиги, фон нурига кўз мослаштириш (ранг ҳароратини кўриш), кўшни объектлар ранги, рангни кўриш ва бошқа объектив омиллар мавжудлигига боғлиқ. Рангни сезиш жисмоний ва психологик стимуллардан келиб чиқадиган мураккаб жараёндир. Бир томондан, ранг сезгисига биздан ҳолисона ва мустақил равишда мавжуд бўлган маълум узунликдаги тўлқинлар сабаб бўлгани маълум; иккинчи томондан, рангни сезиш кўз воситасисиз мумкин эмас.

Инсон кўзи учун рангнинг "соф" маъноси йўқ. Биз ҳар доим маълум бир муҳитда, муайян фонда, объект шакли билан боғлиқ ҳолда рангни кўрамыз. Сезгиларда онг ҳам иштирок этади. Рангни идрок этиш сифатига кўзнинг ҳолати, кузатувчининг муносабати, унинг ёши, тарбияси ва умумий эмоционал ҳолати таъсир этади. Бироқ, барча субъектив моментлар фақат идрок сифатини маълум даражада ўзгартириб, уни фақат бир йўналишга ёки бошқа йўналишга ўтказди. Қизил, масалан, ҳар қандай шароитда ҳар бир киши томонидан қизил деб қабул қилинади [6].

Кундалик амалиётда хусусан, архитектура амалиётида кўзнинг ёрқинлиги, тўйинганлиги ва ранг тусидаги фарқларга сезгирлиги муҳим аҳамият касб этади. Бу ажрата олиш қобилияти ранг кўришнинг сифат хусусиятларининг асосий кўрсаткичидир. Бу психологик омилларга боғлиқ, аммо идрокнинг жисмоний стимуллари доимий бўлиб қолади. Ранг кўриш биз одамларда уни топиш каби атрофимиздаги дунё ранг фарқлар мумкин бўлган энг яхши кўриш учун мослаштириш йўналиши бўйича ҳис органлари узоқ эволюция натижасидир.

Рангнинг нозик сифатли тавсифи учун учта субъектив сифат ишлатилади: ранг туси, тўйинганлиги ва енгиллиги. Ранг хусусиятининг бу

ўзаро боғлиқ таркибий қисмларга бўлиниши маҳорат ва ўрганишга сезиларли боғлиқ бўлган фикр жараёнининг натижасидир.

Енгиллик. Рангдор жойга нисбатан ранг очлигининг оддий ва аниқ характеристикаси В. Оствалд томонидан берилган бўлиб, у ҳар бир ранг жойининг ёрқинлиги икки компонентга – берилган рангда бўлган ахроматик кул рангнинг ёрқинлиги ва ранг нурларининг ўз ёрқинлигига боғлиқ деб ҳисоблаган.

Ранг туси акс этган ёруғлик оқимининг тўлқин таркиби билан белгиланади. Ранг туси ўзига холисона хос бўлган ва монохроматик нурланишнинг тўлқин узунлигини ифодаловчи бирликларда ифодаланиши мумкин бўлган яқкаланган рангнинг сифат хусусиятидир. Ранг тусига кўра, атрофимиздаги ранглар асосан номланади ва бу рангнинг объектив дунё билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Тўйимлилиқ ранг жойининг хрома даражаси билан ёки ранг тусининг фоиздаги улуши сифатида аниқланади. Ўз-ўзидан нурланмайдиган объектларнинг тўйиниши ва ёрқинлиги ўзаро боғлиқ, чунки бўёқнинг миқдори (концентрацияси) ортиши билан ортиқча спектрал ютилишнинг ортиши ҳар доим ёрқинликнинг пасайиши билан бирга келади, бу эса ёрқинликнинг пасайишига олиб келади. Шундай қилиб, чуқурроқ бинафша рангга эга бўлган гул бир хил, аммо ранги камроқ бўлган гулдан кўра куюқроқ деб қабул қилинади[8].

Кўзнинг ранг тусининг ўзгаришига сезгирлигини ўрганишда кўз спектрнинг турли қисмларида тўлқин узунлигининг ўзгаришига турлича жавоб бермаслиги кўзга ташланди. 1946-йилда Райт ва Питт ўтказган тажрибаларга кўра, рангнинг ўзгариши спектрнинг тўрт қисмида, яъни яшил-кўк, тўқ сариқ-сариқ, тўқ сариқ-қизил ва кўк-бинафша рангларда энг сезиларли; спектрнинг ўрта яшил қисмига ва унинг охирига қадар қизил ва бинафша рангга, кўз энг кам сезгир бўлади. Ҳаммаси бўлиб, бу тажрибалар натижаларига кўра, кўз маълум ёруғлик шароитида ва кўриш майдонининг катталиги спектрда 150 га яқин ранг тусини ажрата олади. Агар бунга

спектрда мавжуд бўлмаган бинафша ранглари қўшсак, кўз билан кўриладиган ранг тусларининг умумий сони 180 бўлади[14].

Кўзнинг ранг тўйинишидаги ўзгаришларга сезгирлиги Совет олимлари Б. М. Теплов ва И. М. Соколов томонидан ўрганилган. Тажрибалар натижаларига кўра кўз билан кузатиладиган тўйиниш фарқлари сони қизил, сариқ ва кўк юзалар учун бир хил эмас ва 7 дан 12 градациягача бўлади. Кўз ёрқинлик фарқлари учун энг сезгир.

Ранг тусларини ажрата олиш қобилияти доимий эмас ва ранг объектларининг тўйинганлик ва ёрқинликдаги ўзгаришларига боғлиқ. Шунинг учун кўз билан идрок қилинадиган рангларнинг мумкин бўлган умумий сонини алоҳида ранг туслари, тўйиниш даражалари ва ёруғлик сонини кўпайтириш йўли билан аниқлаш мумкин эмас. Бундай ҳисоб-китоб нотўғри бўлар эди, чунки кўрсаткичларнинг бирига таъсирчанлиги ўзгаришини иккинчисига қараб ҳисобга олмас эди. Агар биз ушбу ҳақиқатни ҳисобга олсак, нима учун ўртача инсон кўзи фақат бир неча минг рангли сояларни ажрата олиши тушунарли бўлади[9].

Кўзнинг алоҳида рангларга сезгирлиги нафақат миқдорий, балки ёритилганликка қараб ҳам сифат жиҳатидан ўзгаради.

Ранг ҳисси деганда нафақат рангнинг доимий хусусиятлари, балки ранг билан боғлиқ тасаввурлар, образлар ва уюшмаларнинг мураккаб тармоғи вужудга келганда, замонавий инсон томонидан рангнинг мураккаб бойитилган инъикоси тушунилади. Шу нуқтаи назардан, рангнинг хусусиятларини ёки фазилатларини "тўғри" ва "тўғри бўлмаган"га ажратишингиз мумкин. Тўғри бўлганлар физика ва психофизика томонидан ўлчанадиган, ўрганиладиган; масалан, ранг туси, ёруғлиги, тўйинганлиги. Нотўғри сифатлар рангларга ҳолисона хос эмас, улар идрок этилганда юзага келадиган эмоционал реакция натижасида пайдо бўлади. Булар: "иссиқ" ва "совуқ", "энгил" ва "оғир", "кар" ва "жиринглаш", "ўсиш" ва "чекиниш" ва бошқалар сўзлари билан характерланадиган хусусиятлардир. Пировардида бу хусусиятлар ҳам яширин объектив асосга эга, лекин уларни ижтимоий инсон

психикаси шароитидан ташқарида тўла мазмунда идрок этиб, қайд этиб бўлмайди. Шундай қилиб, оловга мос келадиган ва тегишли психофизиологик реакцияларга сабаб бўлган қизил, тўқ сариқ ва сариқ ранглар иссиқ, сув ва музнинг ранги каби совуқ ранглар, кўк, кўк ва бинафша ранг деб аталади. Шунини таъкидлаш керакки, рангнинг "илиқлиги" ни идрок қилиш ҳам субъектив, руҳий ҳам физиологик омилларга (индивидуал афзалликлар, кузатувчининг ҳолати, мослашуви ва бошқаларга боғлиқ.) ва объектив омилларга (ранг фонининг мавжудлиги ва бошқалар.). Айрим ёруғлик манбаларининг физик хусусиятларини-ранг ҳароратини тегишли рангнинг "илиқлик" субъектив ҳисидан фарқлаш лозим. Ҳарорат ошган сари иссиқлик нурланишининг ранги "илиқ соялар" орқали қизил рангдан сариқ ранггача ўтади, лекин максимал ранг ҳарорати сианид рангидир[12].

Рангнинг предмет билан яқин муносабатини акс еттирувчи нотўғри ранг сифатлари архитектура ва эстетика назарияси учун ўта муҳимдир. Бу тушунчалар, асосан субъектив баҳоларни ифодалайди ва оғзаки аниқлаш қийин.

Рангнинг эмоционал-эстетик хусусиятлари меъморчиликда ранг муаммосини ўрганишда катта қизиқиш уйғотади ва ранг идрокининг психологик ва физиологик хусусиятларини ўрганувчи Фанлар сезиларли ёрдам бериши мумкин. Шубҳасиз, рангнинг ҳиссий таъсири аввалги тажрибалар билан билвосита боғлиқ бўлган турли хил ассоциацияларга асосланган. Шундай қилиб, турли даврларда турли халқлар ўзларининг ранг уюшмалари ва ранг белгиларига эга. Шунингдек, у халқнинг тарихи, иқлими, атроф табиати, урф-одатлари ва динига ҳам боғлиқ.

Ранг сезгиларига ҳамроҳ бўлган турли хил руҳий тажрибалар мавжуд. Биринчидан, бу умуман кайфият-қувонч, қайғу, қўрқув, кулгили ва ҳоказо. Рангни идрок этишга ҳамроҳ бўлган иккинчи хил ҳис-туйғу унга оғирлик, ҳарорат, хосса хусусиятлари ва шу кабиларнинг турли хусусиятларини ўтказиш билан боғлиқ ва ниҳоят, рангнинг рамзийлиги бўлиб, у орқали

нафақат абстракт эстетик, балки дунёқараш мазмунли ифодалиликка эришилади.

Меъморчиликда интеграция, ҳажми, ва ранг энг кучли воситаларидан бири ҳисобланади. Полихромия уч ўлчамли шаклда турли рангларнинг комбинацияси сифатида асосан янги уч ўлчамли шаклни ҳис қилади. Демак, уч ўлчамли шаклдаги тасвирий сезгилар меъморий муҳитни уйғунлаштириш мақсадида назорат қилиниши ва ишлатилиши мумкин. (2-расм)

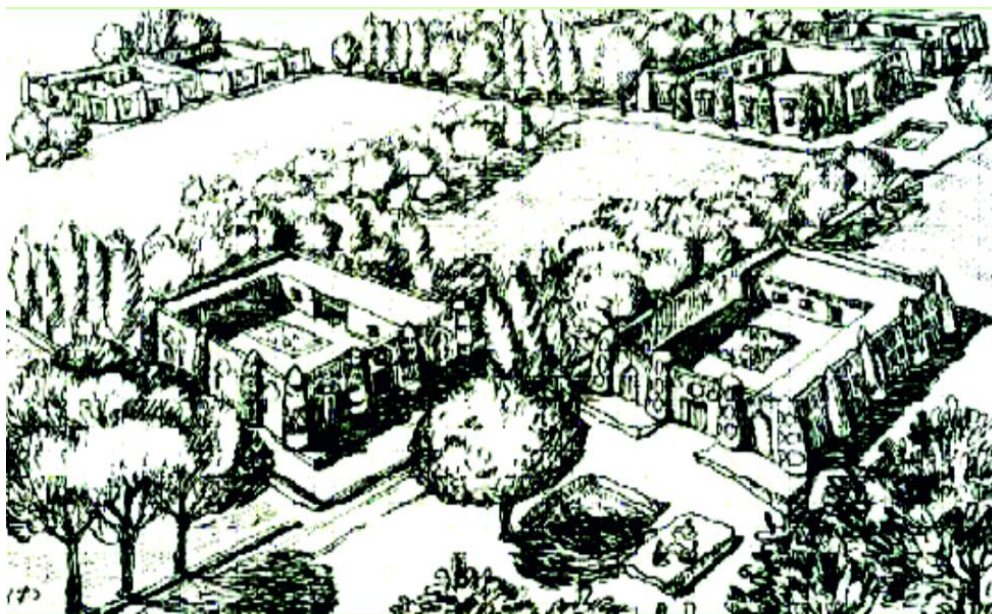
расм. Ранглар уйғунлашуви

1.2. Миллий боғ-парк ландшафти шаклланишида анъанавийлик ҳамда хусусийлик чорбоғ услуби ва қурилиш ашёлари

Олам ва ундаги барча мавжудотлар тўрт унсур: тупроқ, сув, нур ва ҳаводан ташкил топган. Олам эса тўрт томон (шимол, шарқ, жануб, ғарб) дан ҳамда ер ва осмондан тузилган.

Чор унсурни бутун оламнинг моддий асоси, оламдаги барча ўзгариш ва ҳаракатларни эса ушбу тўрт унсурнинг ўзаро турлича бирикувидан вужудга келган воқеликдир, деб тушуниш мумкин. Чорунсур таълимотининг моҳияти эса ушбу тўрт унсурнинг ўзаро таъсирида, уйғунлашувида ва яхлитлигида муайян табиат қонуниятларининг ётиши, уларнинг ҳам ўз навбатида инсон турмуши ва ҳаёти, унинг бунёдкорлик ишларига боғлиқ эканлигидадир[.]

Чорбоғ тушунчасини ҳам Чор унсур фалсафаси билан боғлаш мумкин. Чунки, Чорбоғ шундай боғки, унда тупроқ ҳам, сув ҳам, нур ҳам, ҳаво ҳам бир-бирига ҳамоҳанг бўлмоғи керак, яъни чорбоғда тўрт фаслга хос иқлимнинг рамзий маъноси мавжуд бўлмоғи зарур.

3-расм

Унинг бир қисмида ғарқ пишган мевалар ва манзаралар мавжуд бўлмоғи, яна бир қисмида эса соя-салқин, сўлим муҳит яратилиши кўзда тутилган. Чорбоғнинг ўзи чорчаманлардан, чорчаманлар эса чаманлардан тузилиб, чаманларда чортараф ҳовузлар бўлган.

“Чорбоғ” услубидаги боғ режаси бир неча квадратлардан тузилган. Катта квадрат тўртта кичик квадратлар “чорчаманлар”га, улар ҳам ўз навбатида яна майда квадратчалар – “чаманлар”га бўлинган. Бу бўлинмалар нафақат йўлаклар ва ўсимликлар орқали, балки кичикроқ ва торроқ ариқлар ёрдамида ҳам ҳосил қилинган. Чорбоғ ёки чорчаманларнинг марказида фавворалар ёки мўъжаз фавворачалари бўлган боғ муҳитини намлик билан таъминловчи ҳовузлар жойлашган. Нозик тизиллаб отилган фавворалар, ярқироқ мармар ариқлардан шилдираб оққан сувлар ўзига хос боғ-парк муҳитини яратган. Манзарали ва мевали дарахтлар, хўшбўй ҳидли чаман гуллар, ҳовузлардаги ўрдак-ғозлар, боғдаги товуслар, гўзал оҳулар боғни янада мафтункор этган. (3-расм)

Боғлардаги яшил дунё таркибига манзарали ва мевали дарахтлар, буталар, эрта баҳордан кеч кузгача бирин-кетин очилувчи гуллар, ток ва майсалар кирган. Манзарали дарахтлар таркибига мирзатераклар, тол, чинор, сарв, мажнунтол, қайрағоч ва шамшотлар кирган. Улар ёрдамида боғда очик ва ёпиқ ҳиёбонлар шакллантирилган. Мевали дарахтлардан олмаларнинг турли навлари, ўрик шафтоли, анор, ноқ олча, анжир, тут ва бодомлар экиш, алоҳида узумзор ташкил қилиш, гуллардан ҳамиша баҳор, атиргуллар, бинафшалар, савсан, гулираъно, нилуфар, шаббуй, гултожихўроз, арғун, садбарг, ханжарийларни экиш анъана бўлган[6].

Боғларнинг сув дунёси ариқлар, булоқлар, квадрат, олти ва саккиз бурчакли ҳовузлар, фавворалар, шалолалар ва шаршарлардан тузилган.

Ҳайвонот дунёси эса ёввойи ва хонаки ҳайвонлар, балиқлар, паррандалар ва қушлардан иборат бўлган.

Чорбоғ рельефига кўра майдонининг сатҳи нисбатан текис ва поғонасимон турларга бўлинган. Поғонасимон чорбоғлар ҳудуди рельефли, қиялик ва қирлардан иборат боғларда қўлланилиб, боғпоғо-налари тиргак деворлар, зинопоялар ва шалолалар билан боғланган.

Ўрта Шарқ мамлакатларида ўтмишда қурилган чорбоғлар орасида тарҳи бир, бир ярим квадрат ҳамда тўғри тўртбурчак шаклидаги, томон-

ларининг узунлиги эса 1350x900 метрдан то 300x200 метргача бўлган хиллари мавжуд. Бироқ, энг кўп тарқалган Чорбоғлар, асосан квадрат ва бир ярим квадрат шаклида, ўлчамлари эса 1000x1000, 900x750, 750x500, 500x400 метрлик катталиқдаги чорбоғлардир.

Ўрта асрлар боғ қурилиши амалиётида чорбоғнинг чор тарафи девор, ичи боғ, марказида сарой жойлашган хили энг кўп тарқалган. Шимолий Ҳиндистонда Бобурийларнинг ҳукмдорлиги даврида чорбоғ-ларнинг яна бир янги хили, яъни чор тарафи девор, ички қисми боғ, сарой-кўшк эса боғнинг марказида эмас, балки унинг тўрғи қисмида жойлаштирилган хили амалга оширилган. Бундай хилдаги чорбоғнинг марказида сарҳовуз жойлашган. Аграда Бобурнинг панневараси Шох-жаҳон, қурган "Тож-Маҳал" мақбара--саройи бунга ёрқин мисолдир.

Гил бинолар ва уларнинг массаси бутун боғ бинолари бундай қурук сомон каби гил массаси қўшилган маҳаллий клейлар ва компонентлар хусусиятларига қараб кулранг оч ранг эди. Турли лой таркибидан ясалган биноларнинг айрим қисмлари ранги билан фарқланиб, "ер ранглари" нинг юмшоқ палитраси ҳосил бўлишига ёрдам берган. Бинонинг вақт ўтиши билан табиий қариши рангнинг ўзгаришига олиб келди. Дастлабки хом (пахса) ғиштни ихтиро қилиб, кейин пиширилган. Инсоният цивилизациясининг тонгида келиб чиққан сунъий муҳитнинг пассив полихромлиги минг йиллар давомида ёрқин рангли портлашлар учун катта замин бўлиб қолди. Гумбазлар, масжидлар, миноралар, кириш дарвозалари ва деворлар тез-тез оқариб турарди[15].

Декоратив хромографиянинг келиб чиқиши қадимги Миср меъморчилигида келиб чиқади, бу ерда тош астар устида бўялган. Сирланган керамика икки дарёда кэнг қўлланилган бўлиб, бунга мисол қилиб рангли катакли зиггурат (зиггурат ранглари аниқ маълум эмас, лекин ранглар вертикал ўзгарганлиги маълум). Гипс билан қопланган мрамор ва қўпол деворни бўяш орқали юнонлар структуранинг ранг билан мутаносиблигига таъсир қилиб, онгли равишда маълум бир бадиий таъсирга интилишган.

Суғориш керамикасининг пайдо бўлиши-доимий ранг ташувчи- ғиштларидан курилган девор, арка ва гумбаз юзаларини намликдан ишончли ҳимоя қилиш имконини берди ва лойли шаҳарлар биноларининг умрини анча оширди. Кулолчилик асосан кўк-яшил қатор ифодали композицион урғу яратиш, меъморий атроф-муҳит илиқ оҳра ранг билан қарама-қарши. Суғориш керамикаси технологияси ўрта Осиёда пайдо бўлиб, минг йилликлардан ўтган ва узоқ вақт қўшни ҳудудларга таъсир кўрсатган.

Дастлаб диний қоидаларида аниқ ва ҳар томонлама аниқ тушунча йўқ эди. Бироқ, кейинчалик инсонни тасвирлаш тақиқланди ва фақат дарахтлар, гуллар ва жонсиз нарсаларни тасвирлаш қабул қилинди.

Ислом дини талабларидан келиб чиқиб, наққошлик санъати монументал наққошликни ривожлантирди ва Араб ёзувини ўзлаштириши билан епиграфия ҳам наққошликка кирди. Ёзувнинг мазмуни маълум бир тарзда бутуннинг декоратив тузилишига бўйсунди, шрифт безак ролини ўйнади.

Ўрта Осиёда XIV-XV асрлардан бошлаб монументал бинолар курилишининг мажбурий шарти уларнинг безакли ранг безакларидир. Сирланган керамикадан тайёрланган мозаика қоплами иншоот шаклини ўзига хос тарзда талқин қилади, қисман ҳақиқий пластикни даражалайди, қисман деворнинг текис юзасида релъеф иллюзиясини ҳосил қилади. Ранг бинонинг таркибий асосига нисбатан композицион мустақиллик касб этади.

1.3. Шарқ мамлакатларига хос ўсимликлар ва уларнинг ландшафт муҳити яратилишидаги моҳияти

Ўзбекистон қадимий шаҳарларининг ландшафтининг шаклланиши ва ривожланиши қадимий шаҳарларни пайдо бўлиши ва ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Қадимий Самарқанд, кўҳна Бухоро, бетакрор Хива, гўзал Шахрисабз, ва бошқа шаҳарларда аجدодларимиздан бизга мерос бўлиб қолган осори атиқа мажмуаларини завқ-шавқ билан, ғурур ва эҳтиром билан томоша қилар эканмиз, бу обидаларнинг неча асрлар давомида бунёд бўлганлиги

кўпчиликнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Гўё улар ҳозирги кўринишларида доимо мавжуд бўлгандай... Аслида, уларни аجدодларимизнинг неча-неча авлодлари яратганлар, сайқал берганлар. Мазкур ишнинг бу бўлимида Ўзбекистон қадимий шаҳарлари Бухора, Самарканд, Хива ва Шахрисабз шаҳарларининг ландшафтининг ўзгариши ҳақида қисқа маълумотлар берамиз[18].

4-расм

Илк шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий марказ сифатида ўзининг ҳудудий ҳолати, аҳолининг зич жойлашуви, табиий географик, иқтисодий, ижтимоий, демографик хусусиятлари билан ажралиб туради ва шу хусусиятларига қараб шаклланади. Ҳар бир шаҳар вужудга келишининг асосий сабаби географик-иқлим ва табиий муҳит билан боғлиқ бўлган. Албатта муҳит ишлаб чиқариш кучларини пайдо бўлишига, ривожланишига ва тараққий этишига имкониятлар яратгандагина ушбу ҳудудда аҳоли зич жойлашиб, деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини айрибошловчи марказни шакллантиради. Ана шу марказда савдо-сотик бошланиб турли хил қарашларни, фикрларни, тортушувларни, баҳслашувни юзага келтиради. Бу эса марказ ҳудудига янада аҳолини жипслашиб, кўпайиб боришига олиб келади. Натижада марказда аҳолининг туғилиши, ҳамда кўчиб келиш жойлашишига сезиларли таъсир этади[8].

Самарқанд ва Бухора шаҳарларининг қадимги давр ландшафти ҳақида жуда кам маълумотлар сақланиб қолган. Марказий Осиёнинг, жумладан Самарқанд шаҳрининг қадимги боғ-парклари антик даври муаллифлари, Диадор ва Квинт Курсий Руф маълумотларида мавжуд. Уларнинг ёзишича,

бундай боғлар учун одатда кенг яшил майдонлар, сувлоқ тоғ олди яйловлари ва қалин ўрмонзорлар танланиб, улар ҳукумдорларнинг ов қилишлари ва дам олиб хордиқ чиқаришлари учун мўлжалланган [42]. Уларда ов пайтида фойдаланадиган махсус буржлар ва иморатлар қурилган, турли хил ёввойи ҳайвонлар сақланиб урчитилган. Бундай боғлар махсус режа асосида қурилганми ёки йўқми, бу ҳақда бирор нарса дейиш қийин. Бироқ, улар ўзларининг шаклланиш омиллари, эгаллаган жойлари ва табиий манзараларига кўра мунтазам режали боғлардан кескин фарқ қилган. Шу сабабли уларни эркин режали манзарали боғлар турига киритиш мумкин[.]

“Македониялик Искандар тарихи”нинг муаллифи римлик Квинт Курцийнинг ёзишича, Искандар Марказий Осиёга бостириб келганда “Базайра” номли жойда барпо этилган манзарали боғда аскарлари билан ов қилиб дам олади ва бу овда тўрт минг ҳайвонни отиб ўлдиради [42]. Тарихчи олимларнинг фикрича, ушбу боғ Мароқанд шаҳрига, яъни қадимги Самарқандга яқин жойда бўлган. Боғ жойлашган жойни қадимги юнон тарихчиси Диадор “Базайра” эмас, “Басиста” деб номланган. У. Мончадская эса “Басиста”ни “Боғистон” сўзининг юнонлаштириб ёзилган кўриниши эмасмикан, деган фикрни билдиради [42]. В.Томшек эса Басистанинг жойини Ургут тумани ҳудудида тўғри келади, деб тахмин қилади. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, ушбу боғ ўта кенг тоғлик яйловларга, қалин дарахтзорларга, турли хил ёввойи, қўлга ўргатилган ҳайвонларга бой бўлган [42].

Шунингдек, антик давр манбаларида Афғонистондаги Тошқўрғондан мозори-Шарифгача бўлган кенг яйловларда Амударёнинг ўнг соҳилига яқин тўқайзорларда қадимги замонлардаги подшоҳларнинг ҳайвонлар ўстирадиган ва сақланадиган улкан боғлари ҳақида ҳам маълумот мавжуд [22]. Уларда сон-саноксиз кийиклар ва ёввойи чўчкалар тўдаси, улар орқасидан тушган бўрилар галаси ва ҳатто гўёки шерлар ҳам ўстирилган. Ана шундай шерларнинг қўшни Тожикистонда ҳам бўлганлиги ҳақида эрамизнинг бошида ёзилган Хитой йилномаларида эслатиб ўтилади [42]. Тахминан шу

жойларда 1258 йили Чингизхоннинг ўғли Хулагухон ҳам шерларни ов қилган, шерлар ҳақида машҳур хитой сайёҳи Марко Поло ҳам, ҳамда XV аср муаллифлари ҳам эслатиб ўтади [42]. Тожикистондаги Муғ қасридан топилган XIII аср хужжатларининг бирида Пинжикент ҳокими Деваштичининг баланд деворлар билан ўралган истироҳат боғи “парадиз” бўлганлиги ҳақида хабар берилади. “Парадиз” сўзи қадимги эронча “жой” маъносини беради. “Парадиз” ов қилинадиган ҳайвонлар сақланадиган боғ ёки парк маъносини ҳам англатган. Тарихчи О.И. Смирнова Деваштичнинг ушбу боғини шаҳардан ташқарида, Панжикент тоғликларида жойлашган, деб тахмин қилади. Ўша хужжатларда ушбу боғга махсус бошлиқ тайинланганлиги ҳам кўрсатилган. Бу нарса боғни ҳақиқатдан ҳам кўриқланганлигини ва унинг ҳамда ҳукумдор Деваштинч ҳаётида алоҳида аҳамият касб этганлигини билдиради [19].

Ҳайвонотга бой яйловли кўкаламзорлар, боғ-кўриқхоналар бунёд этиш анъанаси Марказий Осиёда ўрта асрларда ҳам давом эттирилган. Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобидан ёзилишича, Қорахоний Шамс ал-Мулк (1068-1080) Бухорога ҳоконлик қилган даврида шаҳарнинг Иброҳим дарвозасига яқин бўлган қарийиб ярим фарсанг жойида гўзал боғ бунёд этиб, ул жойга “Шамсобод” деб ном беради [4]. Шамсободга туташ жойда кенг ўтлоқ (ўлан) ташкил қилиб, уни “кўриқ” деб атайти. Кўриқ атрофини девор билан ўраб, ичига подшоликка хос қаср ва каптархона қуради. Кўриқда қўлга ўргатилган турли ҳайвонлар: буғу, кийик, тулки ва айиқлар сақлайди. Ҳайвонларни парвариш қилиб турадиган махсус кишилар тайинлайди. Хуллас, Шамс ал-Мулк ушбу боғни дам олиб хордиқ чиқаришга мўлжалланган махсус кўриқхонага айлантиради [5].

Ибн Батута Ўрта Осиёга қилган саёҳати ҳақида ёзар экан, Мовароуннахр султони Тармашириннинг (1326-1334) ҳам овга мўлжалланган боғ кўриқхонаси бўлганлигини эслатиб ўтади [42]. Бироқ у кўриқхонанинг айнан қаерда жойлашганини ёзмаган. Ибн Батута Тармаширинни сўнги бор унинг ана шу кўриқхонаси йўлида кўриб хайрлашган ва сўнг Самарқандга

караб йўл олган. Демак, кўриқхона Бухоро атрофида, Самарқанд йўлига яқин жойда бўлган кўринади. Ўрта Осиёнинг исломгача бўлган даврлардаги боғчилик хўжалигига юқорида тавсифи келтирилган боғ-кўриқхоналардан ташқари шахристонлар ва уларнинг атрофларида бунёд этилган “чорбоғ”лар ҳамда шаҳар майдонлари, кўчалар, ҳовузлар ва ариқлар бўйларига экилган манзарали ва мевали дарахтлар ҳам киради. Жумладан, Самарқанд илк ўрта асрлардаёқ ям-яшил боғларга бурканган, обод ва хушманзара шаҳарлардан бири бўлган. X асрда юртимизга келган тарихчи Ибн Хаукал Самарқанд ҳақида шундай ёзади: “Суғднинг пойтахти Самарқанддир; у Суғд дарёсининг жанубдаги тепаликда жойлашган. Шаҳар арк, шахристон ва унинг атрофларидаги работлардан иборат... арк тепасига чиққанимда киши фақат тушида кўрувчи ниҳоятда ҳаяжонлантирарли манзарадан завқландим: кўм-кўк дарахтлар, ярқираган қошоналар, шарқираб оқаётган анҳор ва жилғалар, чаман гулгун табиат. Ҳар бир жой, ҳар бир дарахт, ҳар бир гуллаётган боққа караб қалбнинг қувонади[9].

Ибн Хаукал яна бир бошқа жойда шаҳарнинг марказий қисмидаги кўпчилик уйларнинг мевали боғлари, барча ҳовлиларнинг суғориш ариқлари борлигини эслайди. “Шаҳар боғларга бурканган, агар унга юқорисидан қарасангиз ҳатто уйлар кўринмай кетган”, дейди [6].

Ибн Хаукалнинг ушбу ёзганлари Самарқандда боғлар бунёд этиш ананаси жуда қадимдан, яъни бу ерга Ибн Хаукал келгунга қадар ҳам мавжуд бўлганлигига, X асрнинг охирида эса шаҳар ичидаги яшил майдонларда манзаравий дарахт ва буталар кузатиб, уларга сунъий шакллар ёрдамида зеб берилганлигига, яъни дарахтларга кузаб оройиш бериш санъатининг ҳам Самарқанд учун анъанавийлигига ва ўзига хослигидан далолат беради.

Илк Шахрисабз шаҳари бошқа ўртача катталикидаги шаҳарлар киёфасига ўхшаш киёфага эга бўлган. Ҳар гузарда унинг жамоат марказида олди ҳовузли ҳамда кўкаламзорлаштирилган гузар масжиди бўлган. Гузарда бошқа хилдаги, масалан жоме типидagi масжид ҳам булиши мумкин. Марказга гузар аҳли йиғилиб уз ишлари хусусида келишиб олишар эди.

Бундай жойларда баъзан мактаб, завия, такия, мадрасалар ҳам қурилган. Демак, V – IX асрларда кўпчилик қадимги шаҳарлар қайта тиклана бошлади. Янгилари карвон йўллари бўйларида вужудга келади[10].

Ўзбекистон қадимий шаҳарлари Бухора, Самарканд, Хива ва Шахрисабз шаҳарларининг илк ландшафтининг шаклланиши ҳақида маълумотлар жуда кам факат шаҳарларнинг пайдо бўлиши архитектураси орқали маълумотлар йиғилди.

Ўрта асрларда шаҳар ичида Лаби ҳовуз ва Кўш мадраса мажмуалари ҳам шаклланган. Лаби ҳовуз мажмуасида саккиз қирралик ҳовуз атрофида Кўкалдош мадрасаси ва кўш тизимида хонақоҳ ва мадраса жойлашган.

Лаби ҳовуз мажмуанинг ғарбида, ҳовуз бўйида ўрнашган. Девонбеги мадрасаси – айрим адабиётда Нодир девонбеги мадрасаси – Лаби ҳовуз мажмуасининг шарқий қисмида жойлашган.

Бир – бирига тутшиб кетган қадимги монументал ҳамда кейинроқ вужудга келган мадраса, масжид, савдо бинолари, карвон сарой, дўкон ва бошқа жамоат биноларидан, кўча ва майдонлардан иборат эди. Хозирги ҳолатда марказнинг анчагина иморатлари, айниқса дўкон вакарвонсарой каби биноларнинг бузилиши натижасида аввалги яхлитлиги йўқолган. Марказдаги асосий кўчаларнинг тугунлари (чорраҳалар) гумбазли тимлар билан ажратилган. Кўчаларнинг йўналиши ва ерларнинг (мулк сифатида) мураккаб кўринишдаги чегаралари узок ўтмиш мобайнида шаклланган. Умуман ер танқислиги, шаҳар учун характерлидир. Шу сабабдан ҳам шаҳар ичида дарахтлар оз эди. Оддий кўчалардан арава ўта бошлаганда аравакаш кўча бошидан туриб қаршидан бошқа арава кирмаслиги учун овоз билан дарак берган[11].

Марказий Осиёда анъанавий ландшафт меъморчилигининг шаклланиши ва ривожланишида Самарқанд Бухора ва Шахрисабз шаҳарлари алоҳида ўрин тутиб келган деб ҳисоблаш мумкин. Ўзининг серунум тупроғи, шифобахш сувлари, юмшоқ иқлими, бой табиати туфайли бундан камида 30-35 минг йил бурун одамлар қарор топган бу макон ўша пайтдан бери

узлуксиз аҳоли маскани бўлиб келмоқда. Зеро шунча тарихий давр мобайнида ландшафт тараққиёти юз бериб келмоқда. Дастлаб табиий булоқлар муҳити ўзлаштирилиб, сунъий қароргоҳлар яратилган бўлса, кейинроқ Оби Раҳмат, Оби Машҳад, Сияҳоб-Қорасув каби табиий, ярим сунъий сув тармоқларидан фойдаланилган ва Дарғом, Булунғур, Эски Ангар, Пайарик, Мазоқим, Шаар арик сингари ўнлаб суғориш иншоотлари воситасида табиий воҳада сунъий ландшафт бунёд этилган. Ўлкамизга X асрда ташриф буюрган Абулқосим ибн Ҳавкал Самарқанд иморатларининг гўёки яхлит боғлар орасида жойлашганлигини, шаҳарни равон кўча ва каналлар кесиб ўтганлигини, уларнинг ёқасида дам оладиган жойлар, майдонлар ва бу майдонларда турли-турфа ёғочдан, лойдан ишланган ҳайвонлар шакллари кўрганлигини ҳайратланиб ёзади. Айни шу муаллиф бу ерда ўша пайтларда фавворалар яратиш ва ўсимликларни қирқиб турличашакл бериш- “топарису” санъати мавжуд бўлганлиги ҳақида ҳам маълумот беради[14].

Шунингдек, XIV асрда Самарқандга келган Ибн Баттута Шоҳи Зинда яқинида Оби Машҳад ва Оби Раҳмат ариқлари ёнида сўлим гўшада ҳар ҳафтанинг маълум кунларида катта халқ сайли ўтказадиган ландшафт иншооти мавжудлиги ҳақида маълумот беради [13].

Ўрта Осиё шаҳарларининг марказий ички қисмларида ўрта асрларда катта боғлар бўлмаган. Боғ ва чорбоғлар, шахсий боғ-боғчалар, дала ҳовли кўрғонлар аксари шаҳар ташқарисида жойлашган. Хиёбонлар эса ҳам шаҳар ичида, ҳам ташқарисида бўлган. Шаҳар ташқарисидаги боғларда ҳайвонот бурчаклари ҳам бўлган. Масалан, Шамсулмулк Наср ибн Тамғочхон даври (XI а.) да Бухорода Дарвозаи Иброҳимдан ярим фасаҳ ташқарида Шамсобод Мавзеини тузиб гўзал боғ барпо этади. Наршахийнинг берган маълумотларига қараганда бу боғда (қўриқхонада) “буғу, кийик, тулки ва айиқ каби ёввойи жониворлар сақланар ва уларнинг ҳаммаси ўргатилган эди. Шаҳар ичидаги аксар дам оладиган жойлар сарҳовузлар, чашмалар ва арик ёқаларида жойлашган бўлган. Мисол тариқасида Бухоро ичидан ўтадиган

Шохруд канали ёқасидаги қалин дархтлар соясида Моҳ бозори жойлашганлиги, Лаби Ҳовуз ва бошқа мисолларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Темурийлар даври ландшафт меъморчилигининг қайтарилмас анъаналаридан бири – текис тўғри ерларда қилинган чорбоғлар қаторида Чўпон Ота, Тахти Қорача ва бошқа ерларда нотекис, қир, тоғли ҳудудларда ҳам боғлар яратилган. Ландшафт меъморчилиги соҳасида Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший, Мирак Саййид Ғиёс сингари машҳур мутахассислар шуғулланишган[17].

Шундай қилиб, Самарқанд шаҳрининг қадимги ва исломгача давридаги боғ-пакрларини куйидаги турларга бўлиш мумкин: ов қилишга ва қўлга ўргатилган ўрнатилган турли хил ҳайвонлар сақлашга мўлжалланган шаҳар ташқарисидаги боғ-саройлар (чорбоғлар) ва шаҳар ичидаги, унинг майдонларида бунёд этилган мўъжаз боғчалар. Ҳар уччала йўналишдаги бу боғ-пакрлар Ўрта Осиёда исломдан сўнгги даврларда ҳам сақланиб қолди ва ривожлантирилди. Темурийлар даври боғлари ва бизгача сақланиб қолган.

Самарқанд шаҳри атрофида Амир Темур бунёд этган боғ-саройларнинг шаклий жойлашуви.

а) - Боғи-Баланд ;б) - Боғи Майдон; в)- Боғи Нақиш Жаҳон; г) - Боғи Амир-зода Шохрух; д) - Боғи Бўлди; е) - Боғи Зағон; ж) - Боғи Дилкушо; з) - Боғи Жаҳон Намо; и) - Боғи Давлатобод; й)- Боғи Чтор; к)- Боғи Нав; л) - Боғи Шамол; м) - Боғи Биҳишт; н) - Боғча (Улуғбек бунёд этган).

Бухородаги XIX аср охири ва XX аср бошларида барпо этилган Ситораи Моҳи-Хосса чорбоғи ва ундаги баланд чинорлар тагида эркин сайр қилиб юрган тустовуқлар ва оҳулар фикримизнинг далилига бир нишонадир.

Ўзбекистон қадимий шаҳарларидан Шаҳрисабз XIV ва XIX асрларда қурилган кўрғон девор қолдиқлари билан белгиланган тарихий шаҳар чегарасида сақланган. Унинг жанубида кўрғон деворларни ичкаридаги 450 м сурилгани ҳисобга шаҳар майдони камайган. Шаҳрисабзда 1378-1379 йилларда Темур катта ободонлаштириш ишлари бошланганда, шаҳар /Хисор/ дастлабки бор тўрт дарвозали паҳса кўрғон девор билан ўралган эди. Ташқи

тарафдан девор бўйлаб хандик бўлиб, устидан кўтарма кўприк орқали ўтилган. Бу вақтда Шарқда қадимдан маълум, текис майдонга мўлжалланган, кунга қараб ориентацияланган, бош кўчалари чоррахада кесишган тўғри тўртбурчакли шаҳар қиёфасига киради. Тахмин бўйича, бу анъанавий схема асосида коинот тузилиши тўғрисидаги тушунча ётиб, унинг рамзий модели шаҳар тархида мужассамланган. Бундай тўғритўртбурчакли шаҳарлар ўрта асрларда ҳам кўп эди. Ўзбекистонда-Шахрисабз, Бухоро, Хива: Афғонистонда-Хирот ва бошқалар[22].

Шулардан бири XIV асрда Шахрисабз томонларнинг узунлиги 770x1730 м бўлиб, қўرғон деворларининг периметри 5 км ташкил этган. Чоррахада ҳозирдагидек бозор жойлашган. Жанубдан шимолга бош кўча ўтиб жанубдаги Чармлар дарвозаси шимолдаги Арк ёки Китоб дарвозаси билан шаҳарўртасидан тўғри ўтган. Ғарбдаги Қорихона дарвозасидан шарқдаги Кунчиклар дарвозасидаги кетган тўғрикўча вақт ўтиши билан кўптирсакли шаклга эга бўлиб қолган[26].

Шахрисабз ҳозирги кунгача қадимийкўчаларининг чоррахасида савдо тими бўлган-Чорсу сақланиб келади. Марказий садо биноси бўлган Чорсу шаҳарни шимолдан жанубга, шарқдан ғарбга тақсимлаб ўтган икки асосий кўчаларнинг кесишган жойида туташган. Бу ҳол бинонинг тўртала томонларидан ўқлар бўйича киришни ташкил қилиш асосидаги композицияни белгиланган.

XVIII-XIX асрларда Шахрисабз мустақил бекларнинг маркази эди. 1870 йилда Бухоро амирлигига қўшилди. XIX асрда шаҳар беш дарвозали қайтадан қўрғон билан ўраб чиқилди. Янги дарваза Қалмок деб номланади. Шаҳар плани ҳозиргача сақланган. Асосий жамоат марказлари орасида маъмурий зона, бозор, диний ансамбллар турли катта-кичик кўчалар кесиб ўтган, ҳамда аҳолиси зич жойлашган турар жой район ва гузарлар ўрнашган эди.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Чор Россияси армияси Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Бухоро,

Фарғона, Қўқон каби шаҳарларини истило қилади. Босиб олинган ҳар бир шаҳарда улар ўз қўними ва тинчлигини таъминлаб бўлгач, ўзлари ва армиясининг эркин жойлашиши, шаҳарлар ва округларни бошқариш, ўлкадаги ўз вазифаларни бажариш мақсадида шаҳарсозлик ва меъморчилик ишлари бошлаб юборади. Шаҳарларнинг эски қисми эса ўзгаришсиз ўз ҳолича қолдирилади[29].

Чор Россияси армияси эгаллаган тарихий шаҳарларда ўзлари учун шаҳарнинг янги “европача” қисмини шакллантирадилар. Шаҳарларнинг янги европача қисмида армия баталионлари, рус чиновниклари ва уларга хизмат кўрсатувчи русий забон аҳоли жойлаштирилиб, уларнинг эркин ва осойишта европача турмуш тарзи ва маданияти асосида яшашлари учун барча тегишли шарт-шароитлар яратиб берилади. Бунинг учун эса энг аввало Чор Россияси ҳукумати истило этилган шаҳарларда янги европача шаҳар қуриш режалари ва лойиҳаларини ишлаб чиқиб, уларни ўз армиялари ва маҳаллий халқ кучи ёрдамида амалга оширишга киришадилар. Масалан, Самарқандда бунинг учун энг қулай шаҳарсозлик режаси тарзида тарихий шаҳардаги мавжуд арк-қалъадан бошлаб унга нисбатан радиал-доира шаклида жойлашадиган янги шаҳар қурилиши амалга оширилади. Ўқдай тўғри радиал ва айлана кўчалар қурилиши ва уларни европача кўкаламзорлаштириш, кўчалар четимига соя берувчи манзаравий дарахтлар (улкан чинорлар, қайрағочлар, пирамидасимон толлар) қаторлаб экилиб тротуарлар вужудга келади [30].

Самарқанд шаҳри каменданти жойлашган кўча бўйлаб европача узун ва кенг хиёбон - “бульвар” лойиҳаси ишланиб амалга оширилади. Бу бульвар (у ўша даврда Абрамовский бульвар деб аталган) Самарқанд шаҳарнинг янги европача қисмини унинг эски тарихий қисмидан ажратиб турган. Унинг дастлабки майдони 7 гектар, узунлиги 804 метрга, эни 133 метр бўлган. Узун ва энли бульвар бўйлаб дастлаб тўртта ёпиқ хиёбон ташкил этилган. Хиёбонларга чинор ва “Сафидори Самарқандий” деб номланган соя берувчи оқ терак дарахтлари экилган. Кейинчалик Собик Шўро ҳукумати даврида бульвар энига анча қисқариб четки хиёбонлар ўрнига магистрал кўчалар

ўтказилади. Натижада у торайиб икки хиёбонлик бульварга, яъни ҳозирги кўринишига келиб қолади[34].

Боғларда мевали дарахтлар ва тоқлардан ташқари соя-салқин берувчи, ўзидан ҳушбўй ҳид тарқатувчи манзарали дарахтлар: тол (табар хун), мирза терак (Сафидори Самарқандий), чинор, сарв ва аръар (қора арча) каби дарахтлар ўрин олган. Мажнунтоқлар, сарв ва арчалар боғлардаги ҳовузлар атрофига экилган.

Боғларда мевали ва манзарали дарахтлардан ташқари ҳар хил гуллар ва кўкатларга ҳам алоҳида жой ажратилган. Тарихий китоблар (Ниёзий, Бобур, Хондамир, Шарафиддин Али Яздийларнинг асарлари)да уларнинг қуйидаги турлари қайд қилинган: ҳамиша баҳор, савсани расмий, ханжарий, кўк бинафша, садбар, заъфарон, нарғиз, боғ лоласи, тоғ лоласи, дардари гўш, дардари кокилий, оддий савсан, саҳройи савсаннинг бир неча турлари, оддий шақойиқ, шаббўй, сариқ лола, настарин, бағдодий, қазғо, гули раъно, кўкнор гул, сариқ ёсумон, гули шаш моҳа, нилуфар, каранфулгул, савсани ҳатмий, шаб ва дўстон, чаман афруз ва гултожихўроз кабилар маълум. Бу гуллар шундай тартибда экилганки, бири очилиб турса, иккинчиси гуллай бошлаган. Бу анъаналар чорбоғ услубидаги боғлар ечимида муҳим меъморий-режавий ва ландшафт тартиботи тарзида кўп асрлар давомида қўлланиб келинган.

Боғлардаги хиёбонлар бош йўл ва сайргоҳ йўлакларнинг икки тарафига қуёш йўналишига қараб соябон дарахтлар ва мавсумий гуллар экиш орқали ташкил қилинган.

Хиёбонлар дарахт ва ўсимликларнинг экилиш тартибига қараб очик ёки ёпиқ кўринишларда бўлган. Очик хиёбонларда дарахт шохлари бири-бирига қўшилиб кетмаган. Ёпиқ хиёбонларда эса, аксинча, дарахтлар ўсиб йўлак устини юқоридан ёпиб қўйган. Натижада бундай хиёбонлар серсоя ва салқин бўлган, йўлак четига қўйилган ўриндиқларда ўтириб, ҳордиқ чиқариб дам олинган. Бош хиёбонлар, ҳовузлар бўйларидаги супалар ва айвонлар атрофлари, чорбоғ деворлари қошига манзарали дарахтлар, сайргоҳ йўлакчалар, чорчаманларга эса мевали дарахтлар экилган[36].

Меъморий боғлар ичида икки хил манзарали муҳит: серсоя очик ва ёпиқ яшил муҳитларни кузатиш мумкин. Ёпиқ яшил манзарага, одатда, серсоя хиёбонлар, дарахтзор йўлаклар кирса, очик яшил муҳитга майсазор, бедазорлар, гулзорлар ва чаманзорлар кирган. Ҳар иккала муҳитнинг майдони нисбат жиҳатидан бир-бирига тахминан тенг бўлган [27; 40-б.]. Ёпиқ ва очик муҳитда яшил майдонлар бир-биридан ландшафт, ҳавосининг мусаффолиги, намлиги ва ҳароратига қараб фарқ қилган, ёпиқ яшил муҳитда ҳаво иссиқлиги сезиларли равишда паст, нисбатан нам, очик яшил муҳитда эса аксинча. Ҳар иккала муҳит микроиклими орасидаги ушбу фарқ туфайли боғда ёзнинг жазирама иссиқ кунларида ҳам енгил шабада тўлқини сезилиб турган. Ушбу самара чорбоғ услубидаги Ўрта Осиё боғларига хос бўлиб, серсоя сув ҳавзалари атрофидаги чорпояларда янада сезиларли ва завқли бўлган. Х.Пўлатовнинг "Чорбоғ" мақоласида (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-жилд) экинларни экиш хусусида куйидагилар ёзилган: "Баланд бўйли дарахтлар боғ деворига яқин экилади, ундан сўнг меваги дарахтлар ва гуллар тартиб билан экилади, уларнинг эрта баҳордан кеч кузгача очилиб туришига эътибор берилади"[33].

Бобурийлар бунёд этган боғларда Жаҳонгиршоҳ биринчи бўлиб "Чорчинор" услубини қўллаган. Бу услубга кўра, квадрат ер сатҳининг тўрт чеккасига тўртта чинор дарахти симметрик тарзда экилган. Бунинг натижасида чорчинорлар эгаллаган боғ майдони кун бўйи соя-салқинда бўлган.

Чинорга алтернатив тарзда кенг ва тигиз соя берувчи заранг, кайрағоч, каштан ва япон сафораси каби дарахтларни кўрсатишимиз мумкин. Ҳозирги истироҳат боғларимизда чинор ўрнига каштан дарахти кенг қўлланилмоқда. Чунки у нафақат қуюқ соя беради, балки чиройли гуллайди ҳам. Шарқ боғларининг гўзали ҳисобланган сарв дарахтини эса ўзгартиришга ҳожат йўқ. У хушқомат, доим яшил, нинга баргли устунсимон дарахт. Унинг кўкимтир турлари ҳам мавжуд. Бироқ, соя ҳосил қилишда чинор, дала заранги ва маклюралардан ўтадигани йўқ. Шарқона сарвга Ирландиянинг тис дарахти

ҳам ўхшаб кетади. Боғларда уни қўллаш ҳам яхши самара бериши мумкин. Жуда баланд, доим яшил, хушқомат кедр ҳам устунсимон шаклли игна баргли дарахтдир. Баланд сарв ва кедр дарахтларидан хиёбонларни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Шарқона боғларда сарв ёнига мевали дарахтлар экиш одатийдир. Бундай ҳолат Шарқ миниатюраларида ҳам ўз аксини топган[31].

Сарв ва унинг ёнига экилган гуллик, мевали дарахт ҳаёт умрбоқийлиги ва ўткинчилигига, табиатнинг эркаклик ва аёллик рамзларига ҳам ишорадир. Эҳтимол шу сабабдан ҳам Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон ва Покистон боғларида сарв ва мевали дарахтлар (олма, нок, олхўри, ўриклар) бирга экилган. Бу дарахтлар кўзни қамаштирувчи меваларидан ташқари давомий иссиқ ёз кунларида салқин соя ҳосил қилишга ҳам қодирдирлар. Ислом боғларида сарвларни жуфт ҳолда экиш ҳам одатийдир. Айтишларича, улар Лайли ва Мажнун севгиларининг рамзларини берар экан. Ислом боғларида ўсимликлардан турли хил нақш кўринишларини, масалан гирих, ислимий нақшлар бериш, яшил деворлар, дарвозалар, тоқлар, бордюрлар шакллари ясаш мумкин.

Ислом мамлакатлари тарихий боғларига кенг майсазорлар хос эмас. Бунинг асосий сабаби иссиқ ва қуруқ иқлим шароитида майсазорларни ўстиришнинг қийинчилигидадир. Бироқ, ҳозирги вақтда бунга имкон берувчи замонавий техник қурилмалар мавжудки, улар ёрдамида серкўёш ўлкаларда ҳам майсазорларни ҳеч қийинчиликсиз ўстириш мумкин. Агар биз Қуръони Каримда кўп марталаб эслатилган жаннат боғларининг илоҳий яшил ва Ислом байроғининг ҳам шу рангда эканлигини эсласак, замонавий чорбоғларда ям-яшил майсазорларнинг бўлишлигига эътирозимиз йўқ. Буни айтишга, Тошкентнинг Мустақиллик майдонидаги майсазорлар исботлаб турибди.

Маълумки, Амир Темур ва Темурийларнинг Самарқанд боғларида узумзорлар ва анжирзорлар ҳам бўлган. Самарқанднинг Боғи Баланд боғига қарашли анжирзорларнинг бир қисми ҳозиргача сақланиб қолгани бунинг

исботидир. Хўш, агар биз Темурийлар даври Чорбоғларини тикласак, уларга хос ўша узумзор ва анжирзорларни ҳам тиклаймизми? Албатта, тикланаётган анъанавий Чорбоғ аслига ўхшаши ва уни бизга эслатиши шарт. Фақат токзорлар танасини ер бағирлатиб эмас, балки анъанавий соябон услубида, яъни баланд, ингичка устунларга ўрнатилган ясси панжаралар устига чиқариш мақсадга мувофиқки, соябонлар остида ўтирган ёки юрган киши осилиб турган узумларни бемалол кўрсин ва узиб истеъмол қилиш имконияти бўлсин. Токларни кўтариб қўйишнинг бу каби тажрибалари Ўрта Осиёда ҳозиргача сақланиб қолган. Бир вақтнинг ўзида тартибли яшил токзор ва соябонга эга бўлиш, токзорлар остидан унумли фойдаланиш, унда ўтириб дам олиш, ғарқ пишган узумларни томоша қилиш ва татиб кўриш, бу услубнинг самарали хусусиятларидандир[32].

Ўтмишда меъморий боғлар дил очувчан ва эртакнамо бўлишлиги учун уларни чиройли ҳайвонотлар билан беаганлар. Боғда сайр қилиб юрган оху ва товуслар, ҳовузларда сузиб юрган балиқлар, ўрдак ва ғозлар шулар жумласидандир. Товуслар боғлар беаги учун яратилган махсус қушлар бўлиб, Темурийлар яратган боғларда турли хил шундай қушлар бўлган.

Клавихо ҳам Темурнинг Самарқанддаги Давлатобод боғида оху ва тустовуқлар бўлганидан далолат беради [35]. Боғлардаги ҳайвонот оламини кўпгина нафис сураатлар (миниатюралар)да ҳам учратиш мумкин.

Хирот боғларининг бирини махсус "Ҳовузи Моҳиён" (Балиқлар ҳовузи) беаган []. Бундай жонзотлар Шарқ боғлари хуснига хусн қўшган.

Кўча ва майдонларга фақат нина баргли дарахтларни экиб, ландшафт композициясини соддалаштириб қўйиш ҳам ярамайди. Улар орасига япалок баргли кўркам, шу билан бирга баргини бир текис ташловчи, майдонни ифлослантормайдиган манзарали дарахтлар (шумтол, оқ терак, мажнунтол, каштан, сафора, чинор, заранг ва шуларга ўхшаш) дарахтлар экилса, композицияга тароват бағишланади.

1-боб хулосаси

1. Ранг- оптик диапазондаги электромагнит нурланишнинг сифатий субъектив характеристикаси бўлиб, натижада физиологик кўриш сезгилари асосида ва бир қатор физик, физиологик ва психологик омилларга боғлиқ ҳолда аниқланганлиги ўрганилган.

2. Одамдаги ҳар бир ранг сезгиси уч ранг сезгиларининг йиғиндиси сифатида намоён бўлиши аниқланган.

3. Рангдор жойга нисбатан ранг очлигининг оддий ва аниқ характеристикаси В. Оствальд томонидан берилган бўлиб, у ҳар бир ранг жойининг ёрқинлиги икки компонентга – берилган рангда бўлган ахроматик кул рангнинг ёрқинлиги ва ранг нурларининг ўз ёрқинлигига боғлиқ деб ҳисоблаган.

4. Олимларнинг турлича қарашлари мулоҳазасидан ранг ҳақидаги тушунчалар илмий ва амалий ўрганилган.

5. Миллий боғ-парк ландшафти шаклланишида анъанавийлик ҳамда хусусийлик чорбоғ услуби ва қурилиш ашёлари ўрганилиб ҳозирги замон технологиялари билан солиштирилган ва илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

6. “Чорбоғ” услубидаги боғ режаси бир неча квадратлардан тузилган. Катта квадрат тўртта кичик квадратлар “чорчаманлар”га, улар ҳам ўз навбатида яна майда квадратчалар – “чаманлар”га бўлинганлиги аниқланган.

7. Ўрта Осиёда Амир Темур ва Темурийлар даврида боғ-парк санъати янада ривожланди. Самарқанд ва Ҳирот шаҳарлари атрофида ўнлаб боғ-саройлар, хиёбонлар шакллантирилди, кўрикхоналар ташкил этилди. Бу даврдаги боғ-саройлар меъморий-режавий ва ландшафт ечимларининг асосини "Чорбоғ" усулида шаклланган мунтазам геометрик режали меъморий истироҳат боғлари ташкил этди [67; 147-б.]. Бу боғларга хос хусусиятлар, асосан, қуйидагилардан иборат:

-боғ ҳудудини атроф-муҳитдан дарвоза ва деворлар орқали холилаштириш;

-боғларнинг меъморий-режавий ва ландшафт ечимини жой рельефига мос тарзда шакллантириш: текис ҳудудларда мунтазам режали симметрик композицияли боғлар яратиш; қияликларда эса мунтазам режани эркин табиат кўринишидаги режавий ечимлар билан узвий боғлаш ва боғ ҳудудини поғоналарга бўлиб чиқиш;

-ҳар иккала режавий ечимда мунтазам тартибли симметрик чорбоғ, чорчаман, хиёбон ва чорчинор композицияларини қўллаш;

-боғларни кўкаламзорлаштиришда манзарали ва мевали дарахтларни қўллаш, меъморий боғни хўжалик боғи билан мувофиқлаштириш, суғориш шаҳобчаларининг мунтазам ва тежамли тартибини белгилаш;

-боғлардаги "яшил дунёни" "сув дунёси" ва "ҳайвонот дунёси" билан уйғунлаштириш, ҳар бир дунёнинг экзотик турлари ва шаклларида фойдаланиш;

-боғнинг бош биноси (сарой ёки кўшк)ни табиий ёки сунъий ишланган тагкурси, платформа ёки стилобатга жойлаштириш;

-боғ хиёбонларининг боши ва охири, кесишган жойларини гўзал меъморий композициялар (дарвоза, ҳовуз, фаввора, кўшк, воиш ва шу кабилар) билан безаш;

-хиёбонларни қуёш нурини эътиборга олиб уфқ томонларига мос ҳолда кўкаламлаштириш ва кўпроқ сояли муҳитларни ташкил қилиш.

8. Шарқ мамлакатларига хос ўсимликлар ва уларнинг ландшафт муҳити яратилишидаги моҳияти аниқланиб таклифлар берилган.

II–БОБ. БОҒ-ПАРКЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХОРИЖИЙ ВА ЮРТИМИЗ ТАЖРИБАЛАРИ

2.1. Шарқ мамлакатлари тажрибалари

Мусулмон дунёсида анъаналар одамларнинг бутун ҳаёт тарзини белгилайди, бу ерда вақт ўтиши билан кам ўзгаришлар юз беради. Европа мусулмон жамияти фикрича консерватив ва суст кўринади, лекин ҳар қандай консерватизм ижобий томони бор. Араб шарқида одамлар оилавий муносабатларни қадрлашади, оқсоқолларини ҳурмат қилишади ва олий мақсадлар учун ўзларини қурбон қилишга тайёрлар. Бу ердаги бадиий онг ҳам ўтмишга консерватив муносабатнинг изини босади. Мусулмон санъати, Европа санъатидан фарқли ўлароқ, унинг ривожланишида инқилобий босқичларни билмайди. Шарқ боғлари эса бу маънода ҳам бундан мустасно эмас. Бугун биз кўриб турган боғлар асрлар оша қадимий мисолларни кўпайтиради. Шарқда, боғлар қадрлашарди ва қимматбаҳо совға сифатида кўлидан кўлига ўтди, ва вақт улар устидан фақат қисман назорат эди. Шунинг учун, Шарқий боғдаги дарахт соясида дам олиш ва оқимнинг оҳангдор ноласини тинглаш, бу боғнинг 100, 200 ёки ундан кўп йиллар олдин ўхшаганига амин бўлишингиз мумкин[38].

5-расм

Ислом иссиқ иқлимли мамлакатларда шаклланган бўлиб, унда сув доимо энг олий қадрият бўлган. Мусулмонлар фикрига кўра, Жаннат сув доимо мўл-кўл бўлган жойдир. Ерда бундай жой боғлар эди-ахир, одатда, улар сунъий суғориш жойларига екилган. Сув бир марварид сифатида катта ҳайрат билан муомала қилинди: бу ҳовузлар ва каналлар мармар тўшакда белгиланган эди, фаввора чайқалиш учун қилинган, барча бебаҳо томчи тўплаш ва боғнинг турли бурчакларига тинч ғўлдираш оқими юбориш кейин унутиб эмас.

Ислом боғларининг таркиби жуда таниқлидир. Аввало, уларнинг режасининг геометрик хусусиятлари еътиборга олинади. У асосий композицион принцип - "Чор-бағ" га асосланган бўлиб, "тўрт унсур" деган маънони англатади. Бу тамойилга мувофиқ боғ майдони катта майдонларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида ундан ҳам кичикроқ майдонларга бўлинган. Боғ ташкил эди, деб квадратлар тўлиқ расм ҳосил бўлган мозаика бир панел каби эди. Улар бир-биридан ўсимликлар йўллари ва қаторлари, баъзан эса сув каналлари билан ажралиб турарди. Майдонлар марказларида кичик фавворалар ёки ҳатто бутун ҳовузлар тез-тез ташкил этилган бўлиб,

улардан сув каналлар тизими орқали турли йўналишларда ажралиб чиққан. Лирик, сокин шовуллаётган фавворалар, мрамор каравотда оқаётган сувнинг энгил оқимлари ўзига хос самимий муҳитни яратди[39].

Шаркнинг боғларида манзарали ўсимликлар меваги ўсимликлар билан аралаш тарзда экилади. Беҳи, нок ва шафтоли дарахтлари нафақат гуллаш вақтида кўзни қувонтирди, балки мазали мевалар билан меҳмонларни ҳам хурсанд қилади. Гуллар айниқса мусулмонлар томонидан севилган. Маълумки, Турк султони Магомед II Константинополни қўлга олиб, уни кофирлар руҳидан поклаш учун Авлиё София черковини гул суви билан ювишни буюрган. Шундан сўнг ибодатхона масжидга айлантирилди.

XVII аср бошларида Константинополга ташриф буюрган машҳур инглиз сайёҳи узунчоқ гулзорларга экилган ажойиб боғ ҳақида ҳикоя қилади. Бу ерда турк султони Шарқ кишилари билан жуда машҳур бўлган бу баҳор гулларининг кучли ифорида баҳраманд бўлиб, бўш вақтини ўтказишни хуш кўрарди.

Султоннинг боғида "минг бир кеча"дан сахнани эслатувчи лола гулларининг йиллик фестивали бўлиб ўтарди. Фестивал куни боғнинг барча йўллари гилам билан қопланган, боғни хушбўй тутатқилар ўраб олган ва энг кўринадиган жойда минглаб гуллаган лолалар мураккаб ёрқин нақшларни ҳосил қилган. Шу билан бирга боғнинг турли бурчакларида кўринмас оркестрлар гоҳ бахтиёр, гоҳ ғамгин куйлар ижро этишган. Султоннинг бойкийинган хотинлари боғда унга ҳамроҳ бўлиб, энг чиройли гулларни кўрсатишарди, сўнгра дилбар рақс ва ашулалар билан безатилган дабдабали зиёфат бошланарди[40].

2.2. Европа мамлакатлари тажрибалари

Европанинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг бошларида императорлар оилаларининг истироҳати учун кўнгилочар боғлар яратила бошланган. Боғларда хиёбонлар, сайргоҳ йўлаклар, фавворалар, хайкаллар, оранжерея ва турли хил дарахт ўсимликларга бой сайргоҳлар ташкил этилган. Оранжереяда дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган ғаройиб ўсимлик-

лар ўстирилган. Айрим оранжереяларда, шунингдек маймунлар, экзотик ва ноёб қушлар сақланган. Ёз пайтларида боғларни йирик тувакларга экилган ўсимликлар ҳам беаган. Айрим боғларда уларни император саройи билан боғловчи ер ости ўтиш йўллари қурилган. Вақт ўтиб, бу боғлар кенгайтирилган, рельефи ва режавий тузилиши ўзгартирилиб, боғда прудлар, зинапоялар ва балюстрада­лар ишланиб, айрим боғлар эркин табиат кўринишини олган[34].

Европанинг ана шундай боғларидан бири Венада 1818–1826 йилларда барпо этилган Бурггартен император боғидир. У бир неча бор қайта қурилиб ва ўзгартирилиб, “Янги қишги боғ”–оранжереяси билан тўлдирилган. Оранжерея деворлари ва томлари ойнагард тарзда, пўлат ва тош материал­лардан ишланган. Узунлиги 180 м, эни 13 м бўлган ушбу “Қишги боғ” 4 та алоҳида қисмлардан тузилиб, деворларига узумзор манзаралари ишланади. Бурггартен бугунги кунда 2 террасали, ғаройиб фавворалар, ҳайкаллар ва ёдгорликлар билан безатилган. Боғ ичидаги пруд марказига шер билан олишаётган Геркулес ҳайкали ўрнатилган фаввора жойлашган. Боғда Император Франц Иозефга, композитор Моцартга ва бошқа бир қатор Австрия алломаларига атаб ҳайкаллар ишланган. Боғ махсус лойиҳаланган бир неча дарвозаларга ва кенг майсазорларга эга[41].

6-расм

Мазкур боғ 1918- йилдан буён Австрия Республикаси маданий мулки ҳисобланиб, оммавий истироҳат объектига айлантирилган. Бугунги кунда Бурггартен Вена шаҳри маркази–Хофбургнинг яшил оазиси, ёшларнинг

майса устида ўтириб дам олиши, учрашуви ва шаҳарликларнинг эрталабки югуриши ва сайр қилиш боғи ҳисобланади. Боғ майдони унча катта бўлмасада (3,8 га), унда ёши 100 дан ошган манзарали дарахтлар кўп: заранг, жўка, граб, шумтол, ёнғоқ, каштан, магнолия, қарағай, қорақарағай, гинкго, ва бошқалар мавжуд. Боғдаги узлуксиз манзарали самарага эришишда гўзал гулловчи буталар: бродрезак, форзиция, таволга, сирен, вейгеля, филаделфус, гортензия ва бошқалар кенг қўлланилган[1]. Боғ фаҳри бўлиб, бу ерга Шарқий Осиё саройлари ва Ҳиротдан 1730-йилдан бошлаб олиб келинган гинкго дарахти ҳамда гуллари оқ алвон ва қизғиш рангларга кирувчи дарахт бута—саллагуллар хизмат қилади, бироқ гулзорлар боғда кўп эмас. Боғнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган Пальменхаузда йил бўйи манзарали ўсимликлар ва улардан тузилган яшил ландшафт композициялари ҳамда гуллар кўрғазмаси ўтказилиб турилади.Хуллас, Бурггартен Вена шаҳрининг гўзал тарихий ва ҳозирда оммавий боғ—парк ансамблларида бири ҳисобланади[42].

Умуман олганда, Австрия неча юз йиллар давомида Европа маданиятининг бош марказларидан бири сифатида дунёга танилган. Бу ердаги санъат, иқтисодиёт ва сиёсий жараёнлардаги ижобий ўзгаришлар мамлакат бошқарувининг Франц Иосиф даври билан боғлиқдир. Унинг даврида, айниқса, Вена шаҳрини ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ва қайта қуриш ишлари авж олади. Яшиллик ва гуллар билан бурканган кўп сонли боғ—парклар, бульварлар, сайргоҳлар яратилади. Австрия шаҳарлари бугунги кунда ҳам ўзининг ана шундай боғ—парклари, сайргоҳлари ва хиёбонлари билан дунёга машҳур.

Австриянинг ана шундай машҳур ва йирик истироҳат боғларидан бири—бу “Дунай—парк”дир. У Дунай дунёсининг чап қирғоғида жойлашиб, 80 гектарга яқин ҳудудни эгаллаган. Унинг асосланиши 1962—1964 йилларга тўғри келиб, ушбу йилларда Венада “Вена Интернационал Боғ Шоуси” ташкил этилади. Ушбу шоунинг асосий мақсади Австрия ва умумдунё боғдорчилик санъатининг ривожига ва имкониятларини намойиш этиш эди.

Боғ Шоуси учун Дунай ва Эски Дунай орасидаги авваллари ахлатлар тўкиладиган ва аскарлар машқ қиладиган ҳудуд эди. Боғ Шоуси баҳонасида ушбу ташландиқ ҳудудни экологик қайта жонлантириш, шаҳар муҳитини соғломлаштириш, аҳолига янги рекреацион зона яратиш кўзда тутилади.

1961- йилда Шаҳар Боғ Дирекцияси иштирокида Боғ Шоу парки учун энг яхши лойиҳа танлови эълон қилинади. Танловга тушган 17 лойиҳадан малакали ҳайъат аъзолари 3 та энг яхши лойиҳани танлайди. Улар асосида ягона реал лойиҳа ишлаб чиқилади[44].

Боғ Шоунинг ҳудудига 7 млн.га яқин дарахт ўсимликлар, 2 млн. бир йиллик гулловчи ўсимликлар, 7 тонна майса уруғи сепилади.

1965-йилда Боғ Шоу кўрғазмалар яшил ҳудуди “Дунай–парк” деб аталадиган бўлади ва у омма учун очилади. Болалар учун боғда анчагина жой ажратилиб, унда ўйинлар комплекси ва турли хил жиҳозлар ўрнатилди. Қиш фаслида 2004-йилдан бошлаб паркдаги қирликларда болалар учун тойинчоқлар ташкил этилади. Болалар учун ҳайвонот боғи ҳам мавжуд бўлиб, унда отлар, эшаклар, эчки, қўй ва ғозларни, махсус қушлар уйида эса турли–туман қушларни томоша қилиш мумкин.

Парк марказини "Папа Ўтлоғи" деб ном олган кенг майсазор эгаллаган. Ушбу жойда турли хил спорт ўйинлари: футбол, бадминтол ва бошқа ўйинлар ўйналади. Чим устида тинч дам олиш учун ҳам қулай шароитлар яратилган: шахмат ва шашка ўйинлари майдони, домино, теннис корти, стол тенниси, минигольф ва скейтларда тойиниш майдончалари ташкил этилган. Европада оммавийлашган шарда ўйнаш учун ҳам махсус жой ажратилган. Паркдаги кенг хиёбонлар югурувчилар, роликлар ва велосипедларда ҳаракатланувчилар учун жуда қулайдир. Спортчи велосипедчилар учун эса махсус маршрут ҳам белгиланган[43].

Дунай–парк режасида эркин манзара композицияси етакчилик қиладди. Паркнинг ўсимлик дунёси даратсимон ўсимликлардан тузилган гуруҳ ва массивлардан, миксбордерлар, гулли клумбалар ва контейнерларга экилган ўсимликлардан тузилган. Паркда дастлаб Дунай дунёси атрофлари ва

кирғоқлари тераклар етакчилик қилган бўлса, кейинроқ ушбу ролни чинор, жўка, каштан, заранглар эгаллайди. Боғда ўсимликлар коллекциясига мўлжалланган алоҳида боғ ҳам мавжуд. Гуллар ўланида фасл давомида ўсимликлар алмашиву бўлиб туради: Баҳорда—пиёзсимонлар; ёзда—атиргуллар, лаванда, петуниялар, гулидовидлар, семизўт ва бошқа кўп бир йиллик гуллар; кузда эса картошкагуллар экилади. Бироқ парк тузилишини асосан доим яшил ва игнабаргли ўсимликлар ташкил қилади[44].

Паркда кўп йиллик ва бир йиллик ўсимликлар кўрғазмасига алоҳида жой ажратилган. Алп ўсимликлар кўрғазмаси паркнинг энг баланд дўнглиги поғонасимон майдонларда ўтказилади. Парк фаҳри, атиргуллардир: 1 гектарлик ҳудудда 35 мингга яқин атиргулларнинг минглаб навлари экилган.

Ҳайкаллар паркнинг муҳим композициявий элементи ҳисобланади. Улар турли алломаларнинг бюст ва ҳайкалларида ташкил топган. Ҳозирги Дунай—парк Венанинг оммавий кўп функцияли истироҳат паркларидан биридир. У айниқса дам олиш ва байрам кунлари одамларга тўлиб—тошади.

Ўрта асрларда Европа императорлари ва князлари Осиё подшолари ва амирлари каби ов қилиш мақсадида боғлар яратишни одат қилганлар. Ана шундай боғлардан бири 1569-йили Австрия императори Максимилиан II томонидан барпо этилади. Боғда турли хил экзотик қушлар—товус ва куркалар яшаган.

1605- йилда ушбу боғ венгерлар қўшини томонидан вайрон этилади ва уни янги император Маттиас янада кенгайртириб, бу ерда овчилик хўжалигини ташкил этади.

XVII аср охирида император Леопольд I бу ерда қойилмақом кўринишли овчилар қасрини ўша давр барокко стилида барпо этишни буюради. Бироқ бу қасрнинг қурилиши испанлар билан бўлган тўқнашувлар туфайли тўхтаб қолади. Фақат, XVIII аср ўртасига келиб ушбу Австралия императорларининг ёзги дам олиш резиденциясини Марии Терезаниннг буйруғига биноан меъмор Николаус Пикасси ҳозирда бутун дунёга машҳур бўлган гўзал Мелбурн саройи ва паркига айлантиради. Унинг гўзаллиги

олдида ҳақиқатдан ҳам бош эгса арзийди. Айниқса сарой архитектураси ва император оиласи учун мўлжалланган хона ва залларнинг интерьерлари ва ташқи безаклари кўринишида императорлик турмуш тарзи яққол сезилиб туради. Парк эса австралия боғ–парк санъатининг гўзал архитектураси ва турли хил нақшдор боғ императорларини мана 250 йилдан бери томошабинларга намоиш этиб келмоқда[45].

Австриянинг Зальцбург шаҳрида Мирабель боғи мавжуд бўлиб, у ўзининг мунтазам режавий стили билан ажралиб туради. Боғнинг Мирабель деб номланишига сабаб, боғда шундай ном билан аталадиган император саройи бўлган. Мазкур боғда турли бадиий ситлларда ишланган кўплаб ҳайкаллар, сув объектлари ва бошқа боғ иморатлари мавжудки, натижада боғ сарой–парк ансамблига айланган. Боғда катта ва кичик партерлар мавжуд бўлиб, Катта партер шимолдан жанубга қараб чўзилган. Мирабель саройи боғнинг шимолий қисмида, катта партердан кейин жойлашган. Ҳозирда бу ерда шаҳар мэрининг офиси ва шаҳар кенгашининг резидентацияси жойлашган. Мирабельсаройи ўзининг мрамар зали билан шуҳрат қозонганки, у дунёда никоҳ тўйларини ўтказиш учун энг гўзал жойлардан биридир. Боғ худуди ташқи ва ички балюстрадалар билан чегараланган. Боғдаги клумбалар, яшил майсалар, сув ҳавзалари ва ҳайкаллар қиртишлаган яшил майсазорлар фонида яққол кўзда ташланиб обод ва кенг йўлаклар билан бойитилган.

Катта Партер марказида саккиз бурчакли катта фаввора жойлашиб, у тўртта мрамар ҳайкаллар билан айлантирилган. Фаввора мисдан ишланган. Кичик Партернинг ғарбий томонидан юрилса яшил галерея ва лабиринтга бориш мумкин. Бу ерда Яшил Театр ҳам жойлашган бўлиб, унда очик ҳавода Зальцбург фестивалларининг концерти ўтказилиб турилади. Боғнинг ушбу қисмида баландлиги бир метрга яқин бўлган тўққизта пакана одамлар ҳайкалини учратиш мумкин.

Катта Партернинг жанубий–шарқий қисмида худоларнинг улкан ҳайкаллари ўрнатилган. Мирабель боғининг эътиборга лойиқ қурилмалари-

дан бири–бу XVIII асрда қурилган оранжереядир. Кичик Партернинг шимолий қисмида кушлар учун Вольтер ҳам мавжуд бўлиб, у ҳозирда кўргазмалар ўтказиш жойи сифатида фойдаланилади. Мирабельбоғи 1854-йилдан бошлаб шаҳар аҳолиси учун истироҳат боғи ҳисобланади [46].

7-расм

2.3. Боғ-паркларни яратишда замонавий йўналишлар

Республикаimizдаги мавжуд боғ ва паркларнинг ҳудудлари инсоннинг табиат билан алоқаларини ривожлантириш учун яхши имкониятга эга. Бироқ ҳозирги мавжуд паркларнинг асосий муаммоларидан бири -бу уларнинг паст даражадаги рекреацион имкониятлари бўлиб, бу ўз навбатида уларга бўлган эҳтиёжларни сусайтириб юбормоқда. Натижада ҳар кунги одатий ҳаётимизда инсонларнинг парк муҳити билан учрашиши бевосита унинг эҳтиёжи асосида эмас, балки билвосита, яъни "йўл-йўлакай", "транзит", ёки шунчаки ёнидан ўтиб кетиш кўринишида бўлмоқда. Шундай экан мавжуд парклардан фойдаланишни замонавий асосда ечиш ва ташкиллаштириш мақсадида уларни лойиҳалашнинг янги усуллари излаш ва масалага буткул янгича ёндошиш талаб қилинмоқда[48].

Республикаimizнинг ҳозирги замонавий ривожланиш босқичида боғ ва паркларни яратиш, Республикаimiz шаҳарлари ва туман марказларидаги мавжуд паркларни қайта қуриш ва модернизациялашнинг асосий истиқболли вазифалари тарзида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- уларнинг рекреацион мафтункорлигини ошириш;
- боғ ва паркларнинг эстетик жозибадорлигини кўчайтириш;
- уларда экологик тоза ва ободонлаштирилган муқим ландшафтларни яратиш;
- уларга сарфланаётган ҳаражатларни қоплаш имкониятларини излаш ва ошириш.

Мазкур масалаларни ечиш учун боғ ва паркларни яратиш, мавжудларини такомиллаштириш ва модернизациялаш мақсадида масалага янгича ёндошувлар талаб қилинади. Боғ-парк санъатининг ривожланишдаги илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, буларга функционал, эстетик, композициявий, экологик ва иқтисодий ёндошувлар киради.

Функционал ёндошув ўз таркиби ва мазмунига қуйидаги масалаларни олади:

- турли ёшдаги ва ижтимоий гуруҳларга тегишли аҳолининг ҳаётий эҳтиёжлари ўзгаришини ҳисобга олиб боғ ва парклар ҳудудини функционал зоналаштиришдаги анъанавий усулни такомиллаштириш;
- рекреациянинг янги мавсумий ва кундузги шакллари кiritиш, очик осмон остида ўтказиладиган фаолият турлари (ўқув, спорт ва бадий секцияларининг машғулотларини ўтказиш ва бошқалар) учун шароитлар яратиш орқали парк ҳудуди функцияларини кенгайтириш;
- паркнинг периметри бўйлаб йил бўйи фойдаланиладиган рекреацион объектларни (қаҳвахона, спорт иншоотлари, кўргазма залларни) қуриш;
- паркнинг очик муҳитидан маданий–оммавий тадбирлар (кўргазмалар, байрамлар, сайллар, концертлар) ўтказиш мақсадида фойдаланиш.

Паркларни истиқболли лойиҳалаш ва такомиллаштириш масаласига *эстетик ёндошув* қуйидагиларни назарда тутди:

- парк ҳудудини меъморий–бадий ташкиллаштиришни ландшафт архитектураси, дизайни, халқ амалий санъати, тасвирий санъат ва санъатнинг бошқа турларини (рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик, кино ва бошқа-

лар)ни синтезлаштириш асосида лойиҳалаш, паркни санъат объекти тарзида кўриш ва ҳис қилиш;

- паркларни лойиҳалаш ва реконструкциялашда, уларнинг режавий ва композициявий хусусиятларини аниқлашда жаҳоннинг замонавий тажрибалари ва анъналаридан фойдаланиш;

- оммавий ташрифлар зоналарида ўсимликлар ассортименти ва дизайнини кенгайтириш;

- парк композицияларини ансамбллаштириш тамойиллари ва семантик ёндошувлар (уюшмалар мавзуси), “жой руҳи”ни тиклашни яратиш.

Композициявий ландшафт ёндошув эса қуйидаги муҳим масалаларни ўз ичига олади:

- ўсимликларнинг маҳаллий навлари етакчилигидаги экологик турғун экинларни яратиш;

- оммавий ташрифлар зоналарида парк ҳудудларининг эстетик жозибадорлигини ошириш, Ўрта Осиё анънавий боғ–парк санъати композициялари–“Чорбоғ”, “чорчаман”, “чортоқ”, “чорҳовуз”, “хиёбон” усуллари-дан фойдаланиш;

- парк кўкаламларини яратишнинг замонавий усуллари (ўрмончалар яратиш, мунтазам ўсимликлар композициялари, топиар санъати)дан фойдаланиш.

Боғ ва паркларни яратишга бўлган *экологик ёндошувнинг* мазмуни қуйидагилардан иборат:

- паркларда экологик жиҳатдан қулай муҳит яратиш (ифлословчи манбаларни йўқотиш, парк ҳудудини ноқулай ташқи таъсирдан ҳимоя қилиш ва бошқа)лар;

- парк кўкаламларининг экологик турғунлигини ошириш (парк ўсимликлари таркибида буталар миқдори фоизини ошириш орқали парк ландшафтини қайта яратиш, асосий яшил массивларда маҳаллий навлардан фойдаланиш, парк ҳудудидаги рекреацион юкламани мувофиқлаштириш);

- турлича рекреацион режим ва рекреацион юкламаларда фойдаланилувчи ҳудудларни алоҳида ажратиш, шунингдек юксак экологик сифатларга эга бўлган зоналарга киришни чеклаш;

- кўкаламларнинг зараркунандалар ва касалликлардан зарарланишини аниқлаш мақсадида ўсимликларнинг экологик мониторингини ўтказиш.

*Иқтисодий ёндошув*эса ўз таркибига қуйидаги вазифаларни олади:

- парк харажатларини қоплаш шартларини мувофиқлаштириш мақсадида парк ҳудудларини ривожлантириш бизнес–режасини ва паркни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш;

- паркни эксплуатация қилишга ва унинг қурилмаларига хусусий инвестицияларни жалб қилиш;

- ҳар бир парк қошида фойдаланиш хизматлари учун алоҳида меъморий бирликни яратиш. Штатлар таркибига боғ–парк қурилиши, боғдорчилик, эколог мутахассисларни жалб қилиш;

- ахборот тизими кўмагида ҳар йилги оммавий тадбирларни ўтказиш (мавсумий очишлар–ёзги, кузги, қишги фасллар очилиши ва баҳорги мавсум);

- парк ҳудудини шаҳарнинг сайёҳлик–рекреацион маршрутларига киритиш;

- паркка хизмат кўрсатиш учун энергосамарадор технологиялардан фойдаланиш (ёритиш жиҳозлари учун қуёш батареялари, ўсимликларни суғориш учун ёмғир сувларини йиғиш).

Юқорида келтирилган замонавий ёдошувлар ҳозирги вақтда Ўзбекистондаги мавжуд ва янгидан лойиҳаланаётган парк ҳудудларининг рекреацион имкониятлари, моддий ва эстетик, меъморий–ландшафт тарзидаги мафтункорлигини оширишга йўналтирилган. Мазкур функционал, эстетик, композициявий, экологик ва иқтисодий янгича ёндошувлар боғ–парк ҳудудларини замонавий жамият ижтимоий ҳаётига, парк маданиятини янгилаш рекреацион эҳтиёжларига мослаштиради деган умиддамиз. (3-расм)

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Республикадаги мавжуд боғ-паркларни қайта қуриш ва модернизациялашда кўзга ташланган асосий камчилик-бу парк худуди ва ундаги тарихий манзараларни сақлаб келишга бўлган салбий муносабатдир. Тўғри, йиллар давомида қаровсиз ва парваришсиз қолган парк марказидан четроқда жойлашган ландшафтлар кўримсиз, ёмон аҳволга тушиб қолади ва кишиларда ҳеч қанақа ижодий энтузиазм туғдирмайди. Бироқ, ҳеч қандай илмий ва ижодий изланишларсиз қабул қилинган шошилиш ечимлар, тарихий-маданий архив материалларисиз парк ландшафтининг қўриқлаш зоналари, паркнинг тарихий ва меъморий қиммати белгиланмасдан тезкор амалга оширилган қурилиш ва ободонлаштириш ишлари ва бошқа сабаблар паркни кескин қайта режалаштиришга сабаб бўлмоқда. Бунинг устига сўнги йўлларда шаҳарларнинг яшил кўкаламзорларини янгилаш баҳонасида паркларнинг дарахт ўсимликларини кузаш бошланди. Кўпчилик кекса дарахтларнинг таналари кузалиб ёлонғоч ҳолга келтирилди. Натижада, бундай ҳаракатлар туфайли юзага келган парклар ландшафтига кулгили ном “шаффоф парклар” номи берилди. Бундан ташқари, Тошкентдаги А.Қодирий, Боғи Эрам ва бошқа паркларнинг қайта режалаштирилиши ва қурилиши натижасида уларнинг жозибадор рельефи ва романтик хусусиятлари йўқолди. Боғ- паркларни қайта тиклаш ва

таъмирлаш бўйича мутахассис кадрларнинг йўқлиги ҳам боғ- парклар ҳолатига салбий таъсир қилмоқда. Оқибатда улар ўзларининг азалий ландшафтини, поэтик мафтункор манзараларини йўқотмоқда. Бу эса ҳозирги вақтда Республикада миллий боғини шакллантириш ва яратиш зарурлигини долзарб масалага айлантирмоқда[48].

2-боб хулосаси

1. Шарқнинг боғларида манзарали ўсимликлар мевали ўсимликлар билан аралаш тарзда экилгани. Беҳи, нок ва шафтоли дарахтлари нафақат гуллаш вақтида кўзни қувонтирди, балки мазали мевалар билан меҳмонларни ҳам хурсанд қилгани. Гуллар айниқса мусулмонлар томонидан севилганлиги аниқланди.

2. Европа мамлакатлари XX аср охири XXI аср бошлари боғ-парк санъати ривожланишига хос асосий анъаналар эса қуйидагилардан иборат:

-парк табиий ландшафтини сунъий элементлар билан бойитиш. Бузилган ҳудудлар (карьерлар, қоя ва қирлар ва бошқалар)дан парк қурилиши учун фойдаланиш, парк ҳудудига сунъий ва табиий элементларни киритиш, масалан, геопластика элементларини;

-парк ҳудудини ободонлаштириш ва муҳандислик коммуникацияларидан, масалан, замонавий ахборот технологиялари ва "нур архитектураси" самараларидан фойдаланиш;

-махсус функцияларга мўлжалланган паркларни яратиш (кўргазмалар учун парклар, спорт парклари, мемориал боғлар, аква-парклар ва ҳакозо);

-турли хил иморатларнинг томларини боғларга айлантириш (том боғлари) ёки интерьерларда ландшафт муҳитини яратиш;

-шаҳарларда очик яшил ҳудудларнинг қисқариб бориши натижасида иморатларнинг нафақат интерьерларида, балки деворлари ва экстерьерларида ҳам яшил табиатни қўллаш;

-боғ-парк санъатини экологизациялаштириш, яъни табиий тоза парк ландшафтини сақлаб қолиш ғоясини амалга киритиш;

-парк ландшафти ҳудудини максимал даражада тежаш, яъни уни қурилишдан тозалаш, зарур иморатларни ер остига жойлаштириш. Иморатлар устини майсалар, гуллар билан ёпиш. Қуёш нури билан ёруғлантириш зарур бўлган хоналар ва заллар томига махсус ойнали тешиклар ўрнатиш ёки ташқаридан кўринмайдиган ёруғлантирувчи мўъжаз ҳовлилар қуриш;

-боғ чэгаралари бўйлаб экилган дарахт ўсимликлар ёрдамида боғ ички муҳитини ташқи муҳитдан ажратиш, ҳолилаштириш;

-йирик меъморий мажмуалар атрофи ва уларнинг ички ҳовлиларида мўъжаз кичик боғлар яратиш, инсонни табиатдан айри қарамаслик ғоясини ривожлантириш;

-янгитдан яратилаётган боғ ва парклар ландшафтининг мафтункорлигини ошириш бўйича изланишлар олиб бориш. Бу масалада архитекторларнинг бир гуруҳи тарихий қадриятларни қайта тиклаш ва жонлантиришга ҳаракат қилсалар, бошқалари боғ-парк санъати ва қурилишида экспериментал йўлларни танламоқда;

-боғ-парк қурилишида анъанавий ва янги замонавий материаллар имкониятларидан фойдаланиш: бетон, рангли ойна, рангли сопол тоштахталар, рангли керамика, текстил ва бошқалар;

-Осиё, Европа, Америка қитъалари боғдорчилик тамойиллари ва усулларининг бир-бирига киришиб, қоришиб кэтиши;

-бизнес-паркларнинг ривожланиб бориши, паркларнинг хусусийлаштирилиши, янги қизиқарли, инсонни ҳис-ҳаёжонларга солувчи аттракционларнинг яратилиши;

-ўтган асрлар анъаналарига қайтиш, миллий боғ-паркчилик санъатини ривожлантириш, патио, чорбоғ, чорчаман, топиар санъати кабиларни қайта тиклаш ва такомиллаштириш, сув ва соя, шабада самараларидан фойдаланиш.

III–БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ БОҒ-ПАРКЛАРИНИ ЯРАТИШНИНГ ЛАНДШАФТ ЕЧИМЛАРИ

3.1. Ўзбекистонда боғ-парк ландшафт муҳитини яратишда табиий ранг контексти билан ўзаро таъсири

Меъморий полихромиянинг боғ-парклар ранг муҳитини шакллантириш усули сифатида табиий муҳитнинг ранг-баранглиги билан муносабати энг чуқур тарихий илдизларга эга. Бу инсониятнинг хотираси туфайли, қадимги давр билан боғлиқ бўлиб, камтар инсон маскани табиий муҳитдан ўз материалида ажралиб турмаган ва табиий равишда у билан ранг-барангликда бирлаштирилган. Бугунги кунда бу йўлни ажралмас тизимни ташкил етувчи архитектура ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисидаги илмий тадқиқотлар қўллаб-қувватламоқда. Бу ерда меъморий шакллар ва табиий ландшафт ўртасидаги уч турдаги алоқалар ҳақида гапиришимиз мумкин:

- меъморий шаклнинг " чэгара тўқнашуви " манзара хусусиятлари билан;
- меъморий шаклнинг тасвирий яхлитлигини табиий ландшафт фонида "ёритиш" ;
- "ассоциативлик" ландшафт бадиий хусусиятларининг меъморий шаклнинг бадиий хусусиятларига ҳиссий таъсири натижасида уни ландшафтнинг органик қисмига айлантиради. Маълумки, барча турдаги боғланишларни амалга оширишда ранг имкониятлари катта ва хилма-хилдир. Қизиқарли мисол, Франциянинг турли минтақалари ландшафтларини ўрганиш, Ж. Ф. Ланслот томонидан олиб борилган, бу уларнинг ранг-баранг меъморий ва табиий яхлитлигини амалга оширишга имкон берди, бу тасодикий, нотўғри ҳисобланган аралашувга тоқат қилмайди. Асрлар давомида табиат манзарасини этиштирган уста қурувчилар, фермерларнинг саъй-ҳаракатлари билан шаклланди. Унда яшаётган одамларнинг онгида у яқин, илиқ, ягона имкон ва шунинг учун уйғун бўлиб қолди. Демак, лъенкелос ўз асарларига мавжуд ранг муҳитида кириб келган. У меъморий ва табиий ранг контекстида радикал ўзгаришларни қабул қилмади, лекин улар шу

нуқтаи назардан ёзилган бўлса ҳам, муҳим ҳажми замонавий қаттиқ геометрик меъморий шакллари ривожлантириш, ҳали тизимли уни ўзгартиради ва шундай унга янгилик бир эслатма келади. Лансло: "табiiй материалларнинг ҳақиқий рангларида фойдаланишдан кўрқмаслигингиз керак, ҳатто улар айниқса ёрқин бўлса ҳам" [12].

8-расм

Аввало, бу қурилиш материаллари ранглари. Улар француз колористи-меъморий ва табiiй ландшафтнинг рангини белгиловчи материал томонидан тўпланган. Лъенкелос ҳозирги замон бўёқларининг ранг эквивалентини топишга интилади ва уни ўзининг "гуллар алифбоси"да ишлатади. Ланкло ўз тадқиқотлари асосида маълум ранг шкалаларини яратиб, бу "рангли луғат"ни тарғиб қилиб, одамларни рангдан беҳуш фойдаланишга қарши огоҳлантириб, визуал хаосга олиб келади. У дизайнерлар маҳаллий ранг хусусиятларини кўрсатиш учун ҳаракат қилади, ва ҳар бир вилоят манзара оригинал ранг бирлигини эга еканлигини исботлайди. Унинг фикрича, кўргазмалиликда манзара ранги биз архитектура рангини бутун расм элементларидан бири сифатида қабул қиладиган асос ролини ўйнайди.

У колоризм манзара ва объектнинг ритмик жиҳатдан чиниқишидан келиб чиқади, деб таъкидлайди. Моддий элементлар-вертикаллар, тешиклар, қия юзалар ритми, уларнинг текстураси ва ёруғликни акс еттириш қобилияти полихромнинг тузилишини белгилайди. Структурани асослаганингиздан сўнг, ҳақиқий ранглар палитрасини танлашингиз керак. У архитектура томонидан яратилган ранг муҳитини яхшилаш зарурлигига ишонади ва шу маънода"... архитектуруни бошқариш керак. Ҳозирги кунда яхши ижро этиладиган оркестрнинг йўқлиги, бир васиятга бўйсунити drama бўларди " [12]. Шунингдек, контекст ва инсон фаолиятининг моддий натижалари ўртасидаги ранглarning ўзаро таъсирига сезгир бўлиш керак[50].

3.2. Муҳитнинг визуал қиёфасида ранглар гармонияси тизимини

ташқил этиш

Ўзбекистон миллий боғ-паркларини яратишда ранглар гармониясига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Боғдаги ҳамма нарса уйғунликда бўлиши ва у ҳеч қандай шакл, ранг ёки ҳажм билан бузилмаслиги ҳамда рангга катта аҳамият берилиши лозим. Чунки ранглarning хилма-хиллиги боғнинг ранг-баранг ер участкаси эканлигини англатмайди.

Боғлар Европа мамлакатларида бутунлай монохром бўлиши мумкин. Боғ таркибида ўсимликлар яшил тусда намоён бўлади ва бу консерватизмининг бир кўриниши эмас.

Муҳитни ташкиллаштиришда ҳар бир рангнинг ўз руҳи бор, яъни ранг одамлардан эътибор ва ғамхўрлик талаб қиладиган тирик мавжудотдир. Ранг ёмон ва меҳрибон, меҳрибон ва кўпол, қувноқ ва ғамгин бўлиши мумкин. Инсонга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Таъсирнинг бир шакли рангнинг гўзаллиги бўлиб, уни чексиз ҳайратга солиш мумкин. Хунук ранг йўқ, фақат унда гўзалликни кўриш керак. Кўшиқ яратиш учун ишлатиладиган ҳар бир ранг чуқур маънога эга. Мисол учун, яшил ҳаёт, куч, барча табиатнинг кучи. Қизил ранг баъзи бир инсонларда ёрқинлиги учун салбий энергияни кўп миқдорда оширади. Ушбу рангни ўйлаб кўриш сизга

дам олиш ва хотиржамлик топишга имкон бермайди. Сарик ранг боғ тўқималари учун қўлланилиши мумкин. Боғда оқ ранг деярли ишлатилмайди, чунки у мотам, кайғу рамзи бўлиб, томошабинни ижобий ҳис-туйғуларига ериша олмайди. яшил рангда табиий элементларнинг энг характеристикаси ҳисобланади[54].

9-расм

Яшил ёки кумуш фон уйғунлиги ноёб ва барча бундай боғ тафаккур учун тинч кайфият ўрнатишингиз мумкин. Жигарранг ва кулранглар табиат рамзлари сифатида идрок этилади, чунки уларни тушуниш жуда қийин. Улар кўзни ўзига тортадиган сирли энергия билан тўлдирилади. (4-расм)

10-расм. Замонавий ландшафтда рангларни ишлатилиши

Йўллар, кўприклар ёки ўриндикларни яратишда ёркин ранглардан фойдаланилмайди. Уларни ўраб турган тинчлик ва осойишталик рангларнинг контрастини талаб қилмайди.

Кўргазмалилик учун чизикқа катта аҳамият берилади, чунки унда кўз боғ атрофида ялтирайди, шунинг учун барча ранглар композицияга киритилади. Чизиклар ўзлари катта энергияга эга ва улар боғ таркибини эстетик идрок этишга ёрдам беради.

Ранг у бўёқлар объектларни таъкидлаш учун эмас, балки фақат ишлатилади. Томошабин еътиборини қаратишга ёрдам беради. Мисол учун, боғ композицияларининг кўплиги орасида йўқолган қарағай дарахти силуетининг гўзаллигини таъкидлаш учун унинг атрофидаги бўш жой сариқ кумга сепилиши мумкин.

Боғ композицияларида кўпинча қоронғу ва энгил доғлар комбинацияси қўлланилади.

Бир рангдан бошқа рангларга тез кўзингизни олиб қочманг, сабаби рангларнинг аралашмаси кўзга салбий таъсир қилади. Шунинг учун боғ-паркларни яратиш жараёнида ранглар гармонияси чекланади. Бу эса ўз навбатида томошабин завқини оширади.

Ранг, шунингдек, баъзи боғ элементлари дизайни учун ишлатилади. Ёрқин гуллар ёки оқ тошлар боғбон томонидан мўлжалланган тартибда керакли қирғоқ чизиғи бўйлаб тақсимланади. Шунда қирғоқнинг ҳақиқий чизиғи кўздан кечирилади ва кўз қоялар ва ўсимликларнинг ёрқин чەгарасида тўхтайди. Бу чизик кўзни жисмоний чەгарадан чалғитади ва бўш жойни бузганидек, боғнинг ҳажмини оширади. Ва баъзан чизик, аксинча, сезилмайдиган бўлиши керак, кейин бошқа ранг схемаси ишлатилади[52].

Боғ композициясини қуришда мутахассислар структуранинг ранг схемасини ҳисобга оладилар, чунки ранг сюжет ўлчамининг кўрғазмалилигига таъсир етади.

Сув ҳавзаларидаги сув ҳар доим аниқ ва равшан бўлиши керак, шунда томошабин пастки ёки ўсимликлар рангининг гўзаллигини кўра олади. Сув рангларни бузиш ва уларни янада сирли қилиш қобилиятига эга. Шунинг учун резервуарлар тубини лойиҳалаш учун ёрқин материаллардан фойдаланиш тавсия етилади.

3.3. Республикамиздаги мавжуд боғ-паркларни қайта қуриш ва такомиллаштириш тажрибалари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2010 йилда 322-сонли "2011-2015 йилларда маданият ва истироҳат боғларининг моддий техника базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги Қарори қабул қилинди. Унга кўра Собиқ иттифоқ давридан бизга мерос бўлиб қолган республикамиздаги мавжуд 134 та Маданият ва истироҳат боғларининг қайта қурилиши ва таъмирланиши кўзда тутилади [4; №74]. Шу жумладан, вилоятлар кесимида: Андижон вилоятида 23 та парк, Тошкент вилоятида 16 та парк (шулардан 9 таси Тошкент шаҳрида), Наманган вилоятида 13 та, Сурхондарё вилоятида 13 та, Қашқадарё вилоятида 11 та ва қолган бошқа вилоятларда 8 тадан 1 тагача паркларнинг таъмирланиши ва янгиланиши режалаштирилди. Мазкур Қарорнинг бажарилиши давлат ва умумхалқ аҳамиятига эга бўлган муҳим ижтимоий вазифа тарзида қаралиб,

жойларда унинг бажарилиши қаттиқ назорат қилинди. Бугунги кунда Республикамиз шаҳар ва қишлоқларидаги мавжуд барча маданият ва истироҳат боғлари қайта қурилди, таъмирланди, уларнинг меъморий ландшафт ечимлари ва аттракционлари янгиланди. Туман марказларида "Ёшлар боғи", "Замонавий маданият ва аҳоли дам олиш марказлари" ташкил этилди[56].

11-расм

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон боғ-парк санъатининг ривожини учун яхши имкониятлар яратилди. Янгидан қурилган ва қайта тикланган кўркем жамоат бинолари ва ансамбллари эгаллаган ҳудудлар, айниқса, уларнинг бош тарзлари қошидаги меъморий ушбу бинолар вазифаларига мослаштирилган ҳолда мўъжаз боғларга айлантирилди. Қуёш нурида ярқираган сув ойналарини яратувчи ҳовузлар, фавворалар, поғонали, бири-биридан гўзал шалолалар, ям-яшил текис майсазорлар, улар узра ястанган гилам нусха гулзорлар, гулдор буталар, мўъжаз меъморий шакллар, дид

билан ишланган ўриндиқлар, текис ва жозибадор, нафис тўшамалар шулар жумласидандир. Мустақиллик йиллари боғ-паркларида Собиқ иттифок паркларидан фарқли тарзда «ёруғлик (нур) архитектураси»га ҳам жиддий эътибор берилди бошланди[55].

Боғ-парк объектлари ва ўсимликлар кундуз кунлари қандай кўринадиган бўлса, нур архитектураси воситалари (шокилалар, чироқлар, йўналувчи, қопловчи ва чэгараловчи нурлар, турли хил тунги чироқлар ёрдамида кечаси ҳам шундай чорағон кўринадиган бўлди. (5-расм)

12-расм. Боғ парк таклиф лойихаси

Мустақиллик йиллари боғ-паркларида Собиқ иттифок паркларидан фарқли тарзда «ёруғлик (нур) архитектураси»га ҳам жиддий эътибор берилди бошланди. Боғ-парк объектлари ва ўсимликлар кундуз кунлари қандай кўринадиган бўлса, нур архитектураси воситалари (шокилалар, чироқлар, йўналувчи, қопловчи ва чэгараловчи нурлар, турли хил тунги чироқлар ёрдамида кечаси ҳам шундай чорағон кўринадиган бўлди[58].

Республика боғ-парк санъатининг яна бир замонавий йўналишларидан бири - бу илгарилари эътиборсиз ва ташландиқ ҳолда ётган эгасиз ҳудудларни ўзлаштириб, уларга замонавий талабларга мос вазифалар беришдир. Бу соҳада республикада илгарилари ҳам собиқ шўро ҳукумати даврида бирмунча ишлар

килинган бўлсада, бироқ қаровсиз ётган жойлардан мақсадга мувофиқ ҳолда тўлиқ фойдаланилмас эди. Мустақиллик йилларида шаҳарлардаги ана шундай жойларни ишга солиш, улардан самарали фойдаланиш йўллари изланди. Бу соҳада катта ютуқларга эришган Ғарб мамлакатлари тажрибаларига мурожаат қилинди. Тошкентда аввалги "Победа" истироҳат парки чегарасига туташган ва кўпдан бери қаровсиз ётган Анҳор ариғининг соҳиллари обод этилиб, бу жойга Тошкент "Дисней парки" лойиҳаси ишланди ва амалга оширилди. Парк "Анҳор" каналининг соҳиллари ва улардан ҳосил бўлган табиий жилғалар ва кўллар ҳудудига жойлаштирилган ва ўнлаб гектар жойни эгаллаган. Парк болалар ва катталар учун улкан табиий томошагоҳда сунъий яратилган турли ғаройиб ёввойи ҳайвонлар дунёсини ташкил қилган. Барча ҳайвонлар сунъий ҳаракатлантирилади ва оригинал кўринишларига эга. Ҳар бир ҳайвон учун яратилган ландшафт у яшайдиган табиий муҳитни эслатади. Дид билан оройиш берилган парк ландшафтитабиийлигича қолдирилган. Бу ерда ғорлар ва сув ости дунёси ҳайвонлари ҳам мавжуд. Хизмат кўрсатиш маданияти эса ўта юқори даражада ташкил қилинган[60].

Ҳозирги вақтда Республикамиз вилоятлари марказлари ва Қорақолпоғистоннинг Нукус шаҳри ёшларида ландшафт маданияти, муҳитни манзаравий эстетик безаш кўникмаларини ҳосил қилишга мўлжалланган оранжереяларни ташкиллаштириш зарурлиги сезилмоқда.

Биргина Тошкент шаҳрининг ўзида 10 дан ортиқ парклар мавжуд бўлиб, мустақиллик йилларида Ғафур Ғулом, Мирзо Улуғбек, Бобур боғлари, Алишер Навоий номли Миллий боғ қайта таъмирланиб, уларнинг эстетик-ландшафт композицияси тубдан яхшиланди. Улар фаолияти анча яхшиланди. Улар фаолияти анча жонланди. Ботаника боғи, Ҳайвонот боғи, Аквапарк, Япон боғи сингари тематик боғлар ҳам ҳалқимизнинг сеvimли даргоҳига айланди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, тематик боғлар нафақат дам олиш учун, балки алоҳида кенг қатламининг дунёқарашини бойитиш учун ҳам хизмат қилади[62].

Тематик боғлар кўпгина мамлакатларда, айниқса Европа ва АҚШда кўплаб кишиларни ўзига жалб этади. Флоридадаги "Уолт Дисней дунёси", Калифорниядаги "Диснейленд", Копенгагендаги "Тиволи боғлари", Париждаги "Евро дисней" шу даражада машҳурки, уларнинг ҳар бирига йилига 4 млн.дан 25 млн.гача киши ташриф буюради. Шуниси яна эътиборга лойиқки, бу каби боғларга нафақат маҳаллий аҳоли, балки кўплаб сайёҳлар ҳам ташриф буюрадилар [64].

Ўз вақтида Тошкентда ҳам "Шоирлар хиёбони", "Луна-парк", Рус, Япон, Ўзбек ва Француз боғлари элементларидан ташкил топган бульвар, "Болалар маданият ва истироҳат боғи" мавжуд эди. "Луна-парк" аттракционлари шаҳарликлар ва пойтахт меҳмонларига жуда маъқул келган эди. Аммо аттракционлар вақтинчалик фойдаланиш учун мўлжалланган бўлиб, кейинчалик Чехияга қайтариб олиб кетилди. "Шоирлар хиёбони"да ҳам фақат Алишер Навоий ҳайкали сақланиб қолган. Қолган ҳудудлар эса қайта тиклашга муҳтож. Болалар боғи ҳудуди эса маъмурий бинолар комплекси қурилиши учун ажратиб берилди[65].

Ўзбекистоннинг замонавий боғ-парк санъатида "Чорбоғ" услубини қайта тиклаш тажрибалари ҳам эътиборга лойиқдир. Архитектурашунослик фанида "Чорбоғ" услубининг илк график реконструкцияси бундан 68 йил муқаддам (1951-йилда) академик Г.А.Пугаченкова томонидан ишлаб чиқилган эди. Унда чорбоғ квадрат тарҳда, атрофлари деворлар билан ўралган, дарвозали ва бош ўққа нисбатан симметрик жойлашган чорчаманлар, марказий хиёбон, боғ марказида эса кўшк–сарой, унинг олдида сарҳовуз ва гулзор, ёнида шийпон тасвирланган. Чорбоғнинг ушбу реконструкцияси адабиётларда 2000-йилларгача қайта–қайта нашр қилиб келинди. «3-илова»

1998-йилда Г.А.Пугаченкованинг ушбу реконструкцияси ва бу соҳадаги бизгача сақланган миниатюраларни ўрганиш асосида архитектура доктори Д.А.Нозилов ҳам чорбоғ реконструкциясини 2 хил вариантда ишлаб чиқди [Ҳар иккала вариантда ҳам чорбоғ тарҳи квадрат шаклида, унинг реконструкцияси эса аксонометрик кўринишда акс эттирилган бўлиб, уларда

бош ўққа нисбатан симметрик жойлашган чорчаманлар, боғ марказида эса кўшк тасвирланган. Г.А.Пугаченкова бажарган реконструкциядан фарқли ўлароқ Д.А.Нозилов чорбоғнинг рангтасвирдаги яққолроқ ҳажм-фазовий чизмасини ҳамда суғориш қурилмасини акс эттирган[65].

Академик М.С.Булатов ўзининг “Сады и парки Темура и Темуридов” номли мақоласида “Чорбоғнинг Г.А.Пугаченкова кўрсатган кўринишидан бошқа ечимлар ҳам амалда қўлланилган бўлиши мумкин”, деган фикрни илгари суради [Д.А.Нозилов реконструкциялари ҳам Г.А.Пугаченкованинг таклифидан катта фарқ қилмайди ва шу боисдан ҳам уларни чорбоғга хос ечимларнинг алоҳида бир кўринишлари деб баҳолаш мумкин.

Эрон ва Покистон меъморий боғлари -“Чорбоғ”ларининг оптимал параметрлари, яъни катта ва кичик режавий ўқлари устида тўхталиб, уларнинг боғларидаги пиёдалар ҳаракатига қулайлиги ва бу боғ-ҳиёбонларининг перспектив кўриниш ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда уларни 200-300 ва 400-500 метр деб ҳисоблайди [66].

Таниқли архитектор, архитектура номзоди Н.И.Садиқов 2000- йилда Қўқондаги XIX асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилган Худоёрхон саройи қошидаги бизгача сақланмаган боғни анъанавий “Чорбоғ” услубида қайта тиклашга ҳаракат қилган. Бунда у саройга тааллуқли 1870- йилда ишланган архив материалларидан унумли фойдаланган. Мазкур график реконструкция ўта схематик тарзда ишланган бўлиб, анъанавий чорбоғларнинг тархӣй тузилишига хос энг умумий хусусиятларни ўзида акс эттирган. Худоёрхон саройи мажмуаси ичида бир нечта катта–кичик ҳовлилар мавжуд бўлиб, улар учун алоҳида ҳовли чорбоғлари ишланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. «5-илова»

Темурийлар давридаги “Чорбоғ”нинг боғ қурилиши схемасини архитектура номзоди Л.А. Адилова ҳам ишлаб чиққан. Унда “Чорбоғ”нинг тархӣй тузилиши, ариқлар тизими, боғни ландшафт шакллантиришнинг схематик кўринишлари акс эттирилган. Л.А.Адилованинг ёзишича, “анъанавий боғ–парк санъатининг диққатга сазовор жойи ва эталони “Чорбоғ” бўлиб, у

ўрта асрлар боғ ва паркларини маконий ва тарҳий ташкил этишнинг модули вазифасини бажарган. Чорбоғни режалашнинг асосини эса боғнинг асосий ўқлари ва периметри бўйича мос тақсимланган ариқлар кўринишдаги суғориш тизими ташкил қилган” [27Боғнинг периметри ва ўқлари бўйича баланд пирамидасимон шаклдаги ёки кенг шох–шаббали дарахтлар қатор қилиб зич ўтказилган. Улар кун давомида галма–галдан боғ ҳудуди ва йўлакларига соя солиб турган[67].

Манзарали баланд дарахтлар қаторидан сўнг "Чорбоғ" ичига мевали паст дарахтлар, йўлаклар четига эса гуллар экилган. Боғни бундай тарҳий ва маконий ташкил этиш боғ ҳудудида очиқ ва сояли масканларни алмашлаш ва ҳудудни тик шамоллатиш имкониятини яратган.

2003- йилда юқорида келтирилган Г.А.Пугаченкова, Д.А.Нозилов ва Л.А.Адиловалар ишлаган чорбоғ реконструкциялари асосида ва М.С.Булатовнинг фикрига қўшилган ҳолда, А.С.Уралов шогирдлари К.Ж.Рахимов, Н.В.Дробченколар ҳаммуаллифлигида чорбоғнинг янги реконструкциясини ишлаб чиқди [68].

Унда чорбоғнинг такомиллашган янги кўринишдаги тарҳи ва перспективаси график тасвирланган. Чорбоғ квадрат режада ишланган бўлсада, унинг тўғри тўрт бурчакли, 1,5 ва 2 квадрат кўринишлардаги бир неча бошқа вариантлари ҳам ишланиши мумкин. Чорбоғ режаси чизиқли (чўзинчоқ) кўринишда, яъни нафақат анъанавий “Чорбоғ” услубида, балки «Чорбоғ–хиейбон” услубида ҳам бўлиши мумкин. Бунга амалиётдан мисол тарзида Бобурийларнинг Лаҳор ва Кашмирдаги Лал кўли қошида яратган боғларини айнан шундай чўзинчоқ тарҳда, поғонасимон кўринишда бўлганлигини айтиб ўтиш кифоядир. А.С.Уралов ишлаб чиққан чорбоғ реконструкциясининг параметрлари 750x750 м, яъни квадрат шаклида бўлиб, айти пайтда, у кўп функцияли замонавий истироҳат боғига мўлжалланган.

Бироқ, бу таклиф этилаётган чорбоғни бошқа истироҳат функцияларига мослаштириб бўлмайди дегани эмас. Уни чўзинчоқ, поғонасимон, чорбоғ–хиейбон кўринишидаги боғлар ечимига ҳам мослаштириш мумкин. Ушбу

вариантда чорбоғ марказида анъанавий кўшк–сарой, боғнинг тўрт тарафида эса ёзги кўшклар, боғнинг бош ва ёнбош хиёбонлари ҳамда ҳовузлар ва чорчаманлар яққол акс эттирилган.

Г.А.Пугаченкованинг Боғи Майдонда "Чилустун"га берган таърифи ва реконструкциясига, шунингдек Бобур ёзиб қолдирган маълумотларни бири-бирига таққослаб, Чилустун кўшкining умумий меъморий кўринишини Т.Ш.Маматмусаев компьютер график дастурида тиклашга муваффақ бўлган.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари анъанавий боғ–паркчилик санъати ва уларга хос бўлган меъморий–ландшафт композициявий услуби–“Чорбоғ” ҳақида кўплаб ёзилган. Чорбоғлар нафақат Ўрта Осиёда, балки Афғонистон, Эрон, Туркия, Покистон ва Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида ҳам кўплаб бунёд эттирилган. Биргина Самарқанд шаҳри атрофида Темур ва темурийлар томонидан 10 дан зиёд боғлар яратилгани ҳақида юқорида қайд қилиб ўтилди. Барча Темурийлар, Бобур ва Бобурийлар ҳамда уларнинг аёнлари яратган боғлар сони эса юзга яқин. Бироқ, Ўрта Осиёда Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса ва Хивадаги Нуруллабой қасрининг боғларини ҳисобга олмасак, бизгача бирорта ҳам Темурийлар боғ–парк санъати–"Чорбоғ" услубини ўзида тўла–тўқис акс эттирувчи боғ ёки чорбоғ этиб келмаган[69].

Манқуртларча бўлган бепарволик туфайли Бухородаги Ширбудун, Карманадаги Чармгар чорбоғ гўшалари ҳаробага айланган. Улар қисман бўлсада чорбоғ услубини ўзида акс эттирган эди, деб тахмин қилишимиз мумкин. Бугунги кунда маҳаллий иқлим ва ер–сув шароитлари ҳисобга олиниб қурилган анъанавий боғларга катта эҳтиёж туғилмоқда. Ахир, наҳотки, Амир Темур ва Темурийлар даврида гуллаб яшнаган боғ–парк санъати ва унга хос бўлган “Чорбоғ” услубини қайта тиклаб бўлмаса? Бунинг яқкаю–ягона иложи Темурийларнинг сўнгги сулоласи–Бобурийлар яратган ва бизгача қисман сақланган меъморий боғларни, тарихий чорбоғлар акс эттирилган миниатюраларни, Эрон, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Туркияда ҳамда Ислом шарқи мамлакатларида то XIX асрларгача давом этган меъморий боғдорчилик мактабларининг меросини ва бу соҳадаги

тарихий манбаларни ўрганмоқ керак. Шу жумладан, Аградаги Тож Маҳал мақбара боғ-саройини, Акбарободда, Лахорда, Истамбулда, Исфahонда, Кошонда, шунингдек, Ўрта Шарқнинг бошқа шаҳарларида сақланиб қолган чорбоғлар ўзига ўша тарихий анъаналарни сингдирганки, уларни бугунги кунда қиёсий ўрганиш катта аҳамият касб этади. Ана шундай мураккаб иш республикада илк бор меъм.ф.д., проф. А.С.Уралов раҳбарлигида архитектура бўйича фалсафа доктори С.Н.Садикова томонидан амалга оширилди[70].

Бироқ, бу ҳаракатлар XIV-XV асрларда Самарқандда соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар яратган Чорбоғлар намунасини замонавий боғ-паркчиликда қайта тиклаш ва жонлантиришга қаратилган амалий сайёҳаракатларнинг дебочасидир, холос.

Яқин келажакда миллий истироҳат боғининг намунаси яратиладики, уни аввал ўзимизда, Ўзбекистонда қургач, ўзга мамлакатларда ҳам қуриш имкониятига эга бўламиз. Бунинг учун эса даставвал бундай боғнинг меъморий дастури, яъни унинг илмий асосланган архитектуравий дастури ишлаб чиқилмоғи зарур.

Боғда флористика гулларни танлаш ва жойлаштиришнинг бутун бир фанидир. Дачага ҳашаматли кўриниш бериш учун безак ўсимликлари ҳақида ҳамма нарсани билишингиз керак. Гуллаш навлари хилма-хил: ўцимон, дўнгпешона, тубан, кўп йиллик, биеннале бор. Ҳар бир тур ривожланиш ва ўсиш учун ўз шароитини талаб қилади. Бу мулк бўйича гул кўрпа жойлаштириш қачон ҳисобга олиниши керак. Баъзи ўсимликлар нур кўп керак, бошқалар соя ёки қисман соя керак. Намлик кўп каби кишилар бор, бошқалар ботқоқланган тупроқ азият чекмоқда. Яна тупроқ таркиби тўғри танланиши керак. (6-расм)

Одатда, бир мамлакат ёзги такомиллаштириш учун, парваришлаш оддий ва узоқ вақт давомида гул мумкин гуллар танланг. Баҳорнинг дастлабки кунлариданоқ гуллаш билан хуштаъм бўла бошлаган баъзи ўсимлик ўсимликлари. Уларнинг ёнида эса кейинги гуллаш даврига эга бўлган

шундай навлар бор. Шундай қилиб, бог ь участкаси кеч кузгача гуллайди ва хидлайди[61].

Бу фақат парвариш шартлари ва шартларига кўра гул танлаш учун эмас, балки муҳим аҳамиятга эга. Худуднинг умумий такомиллашуви айрим умумий стилистик қарорга бўйсунishi лозим. Яъни боғдаги флористика ландшафт дизайни билан ҳам бевосита боғлиқ. Ушбу туркумда материаллар танлаш ва бир мамлакат уйи атрофида гуллар ташкил қилиш қоидалари ҳақида сизга айтаман.

Баъзилар фақат бир кун, бир кун каби яшаш учун мўлжалланган: ерталаб гул гул, нур, қуёш қувонади, ва кейинги кун у енди йўқ-қуриб ва бўжмайиб. Ям-яшил, ҳашаматли қарағай гуллари ҳам узоқ яшамайди: каттиқ кўртак очилади, чиройли гул 3-4 кун яшайди ва кўплаб баргларини ерга туширади.

Лекин ихтирочилик гул ҳаётини узайтириш учун бир йўл билан келдим ва қандай тўғри рамка уни жойлаштириш, кесилган гуллар бир ажойиб даста қилиш.

Японларнинг фикрича, гуллар билан мулоқот қилганда уларнинг гўзал хислатлари аста-секин инсонга юқади, унга шифо беради ва қалбни тарбиялайди. Муваффақиятли композиция баъзан кичик санъат асари билан тенглаштирилади.

Гулни тартибга солиш, ҳар қандай бошқа санъат шакли каби, муайян қонунларга бўйсунди. Оранжировкачи кўп нарсаларни билиши керак: нисбатлар, чизиқлар, шакллар, ранг хусусиятлари, material ва вазаларни танлай олиши ва гулларни иложи борица узоқроқ сақлаб туриши керак.

Албатта, бундай чуқур билим мутахассислар кўп. Янги гуллар композицияларини тузишда баъзи асосий қоидаларга ётибор қаратамиз ва энг оддий мисолларни кўриб чиқамиз.

Тартибга солиш-бу нафақат гуллар, балки филиаллар, илдизлар, ўтлар, доналар, уруг ь доналари, декоратив элементлар ва ҳоказолардан ташкил топган гўзал гулдаста.

Гуллар ва манзарали капалаклар одатда, замонавий боғ таркиби.

Японияда узоқ давом этадиган гўзал анъана бор: ҳар бир аёл гул композициялари-икебана ("тирик гуллар" деб таржима қилинган), яъни "гуллар кесилади, лекин ўлдирилмайди" қилиш санъатини эгаллаши керак — бу сизнинг уйингизга олиб келган табиатнинг бир бўлагига ўхшайди.

Шаклли губкалар ёрдамида қисқа оёқларда кичик гуллар ёрдамида "гилам" композицияларини яратишингиз мумкин: кичик гуллар, Ҳоста гуллари, балзам ва бошқалар.

Яшил губкалар янги гуллар учун, қуруқлар учун — кулранг ёки жигарранг учун мўлжалланган. Яшил шимгични ваза алмаштириши мумкин ва узоқ вақт давомида намликни сақлаб қолиши мумкин.

Одатда, шимгични чўзинчоқ "ғишт" шаклида сотилади, шунинг учун у аввал ваза ёки сават тубининг катталигига пичоқ билан кесилади, кейин еҳтиёткорлик билан сувга қўйилади ва шимгични ўз-ўзидан пастга чўкишини кутади. Мажбуран қўлларни сув остида ушлаб туриш керак эмас, акс ҳолда шимгичда ҳаво пуфакчалари бўлади, бу эса сувнинг ўсимликларга ўтказувчанлигига халақит беради[53].

Унинг шаклини такрорлайдиган пластик таянчли губкалар мавжуд. Шошма-шошарлик билан "стенд" ни ўзингиз қилишингиз мумкин: нам "воҳа" сув оқиб кетмаслиги учун пастки ва ён томонларга пластик wrap билан ўралган ва лента билан боғланган. Кейин шимгични идишга жойлаштиринг, уни тагликка лента билан маҳкамланг ёки сим билан боғланг.

Шундан сўнг, илгари ўткир бурчакли кесилган гуллар ва шохларни жойлаштиринг - учи ғовак материалга кириш осонроқ.

Кўпинча оранжировкалар турли конфигурациядаги гулли губкалар билан ишлайди, масалан, юрак шаклида. Шунинг учун бу усулни ландшафт архитектураси – флористикада қўллашни таклиф қиламиз.

Гулларнинг вертикал таркибини йиғишда енг табиий кўриниш гулларнинг пояларига ассиметрик жойлаштирилган ўсимликлар еканлигини ҳисобга олиш керак.

Чиннигуллар вертикал ассиметрик таркиби

Уч даражада жойлашган гуллар, айниқса, табиий таркиби.

Уч даражада ташкил этилган гуллар таркиби

Икебана тилида бундай композиция учта тушунча билан ифодаланади: "осмон-одам-ер", бу ерда енг юқори element" осмон " ва ундан кейинги барча элементлар олдинги элементдан $\frac{1}{3}$ ёки $\frac{1}{4}$ паст бўлиши керак.

Мутаносиблик ва уйғунлик ҳисси гулдаста уйғунлиги вазо ва унда таркиби баландлиги беради: юқори вазо қўйиш узоқ пояси билан 1,5-2 марта фазо баландлиги бўлиши керак, ва паст кенг фазо 1,5 - 2 марта унинг диаметри.

Боғ таркибидаги гуллар бир чизикда жойлашмаслиги керак (композиция қандай мўлжалланганлиги бундан мустасно). Уларни 15° ("осмон"), 45° ("одам"), 75° ("ер") тартибга солишнинг учта классик бурчагидаги вертикалига нисбатан жойлаштириш яхшироқ — бу услуб композицияни уч ўлчамли қилади. Бундай ҳолда, гуллар ва филиалларнинг тепалари бир-бирига ёки юқорига қаратилган. (7-расм)

Товуш ҳисси композициянинг орқа томонига жойлаштирилган ва бироз орқага бурилган шохлар ва гуллар билан ҳам яратилади. Ландшафт дизайни ва флористикада ажойиб ечим — бундай композицияларда кўпинча

қизил, сариқ ёки яшил кичик юмалоқ барглари билан зиркнинг оқланган егри шохларидан фойдаланинг. Кензан зангламас пўлатдан-паст вазалар тўғри ҳолатда кесилган ўсимликлар зарб ёрдам беради сақлаб қолиш учун.

Новдаларни кензанга ўрнатишдан олдин улар diagonal ёки бўлиниб кесилади, сўнгра игналар орасига киритилиб, кесимга қарама-қарши томонга егилади.

Ранг ҳар қандай таркибда муҳим рол ўйнайди. Бир-бири билан муваффақиятли бирлаштирилган турли хил рангларнинг бир хил ранг схэмасида (яхши ёруғлик, қоронғи қараш камроқ қизиқарли) яратилган гулдастага ўхшайди.

Оранжировкачи, шунингдек рассом рангнинг асосий хусусиятларини билиши керак. Янги бошланувчилар учун гул композициясини тузишда ранглар доирасидан фойдаланишни тавсия етамиз. Унинг ёрдамида сиз рангли уйғунлашган ўсимликларни тўғри танлашингиз мумкин.

Агар рангли ўсимликларни бир даста қилиш керак бўлса, у бир-бирига қарама-қарши бир доира жойлашган ранглар олиш яхшидир. Мисол учун, тўқ сариқ ва сариқ ранглар кўк, кўк ва бинафша ранглар билан мукамал бирлаштирилган. Уйғун гулдаста доира ичида мунтазам равишда жойлашган учта рангдан иборат бўлади: қизил — сариқ — кўк.

3-боб хулосаси

1. Ўзбекистон миллий боғ-паркларини яратишда ранглар гармониясига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Боғдаги ҳамма нарса уйғунликда бўлиши ва у ҳеч қандай шакл, ранг ёки ҳажм билан бузилмаслиги ҳамда рангга катта аҳамият бериш кераклиги ўрганилган.

2. Боғ композициясини қуришда мутахассислар структуранинг ранг схэмасини ҳисобга оладилар, чунки ранг сюжет ўлчамининг кўргазмалилигига таъсир етади.

3. Янгидан қурилган ва қайта тикланган кўркем жамоат бинолари ва ансамбллари эгаллаган ҳудудлар, айниқса, уларнинг бош тарзлари қошидаги

меъморий муҳит ушбу бинолар вазифаларига мослаштирилган ҳолда мўъжаз боғларга айлантирилганлиги ўрганилган.

4. Гулни тартибга солиш, ҳар қандай бошқа санъат шакли каби, муайян қонунларга бўйсунди. Ландшафт дизайнери кўп нарсаларни билиши кераклиги: нисбатлар, чизиклар, шакллар, ранг хусусиятлари, материал ва фазоларни танлай олиши ва гулларни иложи борида узоқроқ сақлаб туриш усуллари ўрганилган .

ЯКУНИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ранг- оптик диапазондаги электромагнит нурланишнинг сифатий субъектив характеристикаси бўлиб, натижада физиологик кўриш сезгилари асосида ва бир қатор физик, физиологик ва психологик омилларга боғлиқ ҳолда аниқланганлиги ўрганилган.

2. Одамдаги ҳар бир ранг сезгиси бу уч ранг сезгиларининг йиғиндиси сифатида намоён бўлиши аниқланган.

3. Рангдор жойга нисбатан ранг очлигининг оддий ва аниқ характеристикаси В. Оствалд томонидан берилган бўлиб, у ҳар бир ранг жойининг ёрқинлиги икки компонентга – берилган рангда бўлган ахроматик кул рангнинг ёрқинлиги ва ранг нурларининг ўз ёрқинлигига боғлиқ деб ҳисоблаган.

4. Олимларнинг турлича қарашлари мулоҳазасидан ранг ҳақидаги тушунчалар илмий ва амалий ўрганилган.

5. Миллий боғ-парк ландшафти шаклланишида анъанавийлик ҳамда хусусийлик чорбоғ услуби ва қурилиш ашёлари ўрганилиб ҳозирги замон технологиялари билан солиштирилган ва илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

6. “Чорбоғ” услубидаги боғ режаси бир неча квадратлардан тузилган. Катта квадрат тўртта кичик квадратлар “чорчаманлар”га, улар ҳам ўз навбатида яна майда квадратчалар – “чаманлар”га бўлинганлиги аниқланган.

7. Ўрта Осиёда Амир Темур ва Темурийлар даврида боғ-парк санъати янада ривожланди. Самарқанд ва Ҳирот шаҳарлари атрофида ўнлаб боғ-саройлар, хиёбонлар шакллантирилди, кўрикхоналар ташкил этилди. Бу даврдаги боғ-саройлар меъморий-режавий ва ландшафт ечимларининг асосини “Чорбоғ” усулида шаклланган мунтазам геометрик режали меъморий истироҳат боғлари ташкил этди [67; 147-б.]. Бу боғларга хос хусусиятлар, асосан, қуйидагилардан иборат:

-боғ худудини атроф-муҳитдан дарвоза ва деворлар орқали холилаштириш;

-боғларнинг меъморий-режавий ва ландшафт ечимини жой рельефига мос тарзда шакллантириш: текис ҳудудларда мунтазам режали симметрик композицияли боғлар яратиш; қияликларда эса мунтазам режани эркин табиат кўринишидаги режавий ечимлар билан узвий боғлаш ва боғ ҳудудини поғоналарга бўлиб чиқиш;

-ҳар иккала режавий ечимда мунтазам тартибли симметрик чорбоғ, чорчаман, хиёбон ва чорчинор композицияларини қўллаш;

-боғларни кўкаламзорлаштиришда манзарали ва мевали дарахтларни қўллаш, меъморий боғни хўжалик боғи билан мувофиқлаштириш, суғориш шаҳобчаларининг мунтазам ва тежамли тартибини белгилаш;

-боғлардаги "яшил дунёни" "сув дунёси" ва "ҳайвонот дунёси" билан уйғунлаштириш, ҳар бир дунёнинг экзотик турлари ва шаклларида фойдаланиш;

-боғнинг бош биноси (сарой ёки кўшк)ни табиий ёки сунъий ишланган тагкурси, платформа ёки стилобатга жойлаштириш;

-боғ хиёбонларининг боши ва охири, кесишган жойларини гўзал меъморий композициялар (дарвоза, ҳовуз, фаввора, кўшк, воиш ва шу кабилар) билан безаш;

-хиёбонларни қуёш нурини эътиборга олиб уфқ томонларига мос ҳолда кўкаламлаштириш ва кўпроқ сояли муҳитларни ташкил қилиш.

8. Шарқ мамлакатларига хос ўсимликлар ва уларнинг ландшафт муҳити яратилишидаги моҳияти аниқланиб таклифлар берилган.

9. Шарқнинг боғларида манзарали ўсимликлар мевали ўсимликлар билан аралаш тарзда экилгани. Беҳи, нок ва шафтоли дарахтлари нафақат гуллаш вақтида кўзни қувонтирди, балки мазали мевалар билан меҳмонларни ҳам хурсанд қилгани. Гуллар айниқса мусулмонлар томонидан севилганлиги аниқланди.

10. Европа мамлакатлари XX аср охири XXI аср бошлари боғ-парк санъати ривожланишига хос асосий анъаналар эса қуйидагилардан иборат:

-парк табиий ландшафтини сунъий элементлар билан бойитиш. Бузилган ҳудудлар (карьерлар, қоя ва қирлар ва бошқалар)дан парк қурилиши учун фойдаланиш, парк ҳудудига сунъий ва табиий элементларни киритиш, масалан, геопластика элементларини;

-парк ҳудудини ободонлаштириш ва муҳандислик коммуникацияларидан, масалан, замонавий ахборот технологиялари ва "нур архитектураси" самараларидан фойдаланиш;

-махсус функцияларга мўлжалланган паркларни яратиш (кўргазмалар учун парклар, спорт парклари, мемориал боғлар, аква-парклар ва ҳакозо);

-турли хил иморатларнинг томларини боғларга айлантириш (том боғлари) ёки интерьерларда ландшафт муҳитини яратиш;

-шаҳарларда очик яшил ҳудудларнинг қисқариб бориши натижасида иморатларнинг нафақат интерьерларида, балки деворлари ва экстерьерларида ҳам яшил табиатни қўллаш;

-боғ-парк санъатини экологизациялаштириш, яъни табиий тоза парк ландшафтини сақлаб қолиш ғоясини амалга киритиш;

-парк ландшафти ҳудудини максимал даражада тежаш, яъни уни қурилишдан тозалаш, зарур иморатларни ер остига жойлаштириш. Иморатлар устини майсалар, гуллар билан ёпиш. Қуёш нури билан ёруғлантириш зарур бўлган хоналар ва заллар томига махсус ойнали тешиклар ўрнатиш ёки ташқаридан кўринмайдиган ёруғлантирувчи мўъжаз ҳовлилар қуриш;

-боғ чэгаралари бўйлаб экилган дарахт ўсимликлар ёрдамида боғ ички муҳитини ташқи муҳитдан ажратиш, ҳолилаштириш;

-йирик меъморий мажмуалар атрофи ва уларнинг ички ҳовлиларида мўъжаз кичик боғлар яратиш, инсонни табиатдан айри қарамаслик ғоясини ривожлантириш;

-янгитдан яратилаётган боғ ва парклар ландшафтининг мафтункорлигини ошириш бўйича изланишлар олиб бориш. Бу масалада архитекторларнинг бир гуруҳи тарихий қадриятларни қайта тиклаш ва жонлантиришга

ҳаракат қилсалар, бошқалари боғ-парк санъати ва қурилишида экспериментал йўлларни танламоқда;

-боғ-парк қурилишида анъанавий ва янги замонавий материаллар имкониятларидан фойдаланиш: бетон, рангли ойна, рангли сопол тоштахталар, рангли керамика, текстил ва бошқалар;

-Осиё, Европа, Америка қитъалари боғдорчилик тамойиллари ва усулларининг бир-бирига киришиб, қоришиб кетиши;

-бизнес-паркларнинг ривожланиб бориши, паркларнинг хусусийлаштирилиши, янги қизиқарли, инсонни ҳис-ҳаёжонларга солувчи аттракционларнинг яратилиши;

-ўтган асрлар анъаналарига қайтиш, миллий боғ-паркчилик санъатини ривожлантириш, патио, чорбоғ, чорчаман, топиар санъати кабиларни қайта тиклаш ва такомиллаштириш, сув ва соя, шабада самараларидан фойдаланиш.

11. Франциянинг турли минтақалари ландшафтларини ўрганиш, Ж. Ф. Ланслот томонидан олиб борилган, бу уларнинг ранг-баранг меъморий ва табиий яхлитлигини амалга оширишга имкон берди, бу тасодифий, нотўғри ҳисобланган аралашувга тоқат қилмайди.

12. Боғлар Европа мамлакатларида бутунлай монохром бўлиши мумкин. Боғ таркибида ўсимликлар яшил тусда намоён бўлади ва бу консерватизмининг бир кўриниши эмас.

13. Мустақиллик йилларида республикамизнинг қатор шаҳарларида ўзбек халқининг буюк алломалари шарафига аталган қатор мемориал боғ-ҳиёбонлар ташкил этилди. Фашизм босқинчиларига қарши курашда жонфидо қилган ватандошларимизга атаб барча вилоятларда "Хотира ва қадрият боғлари" бунёд этилди. Қатоғон йилларида ўлимга маҳкум этилган ватанфидойлари шанига республикамиз пойтахти Тошкентда "Шаҳидлар ҳиёбони ва музейи" ташкил этилди. Ўзбекистон учун мутлақо янги боғ концепцияси - "Экобоғ" лойиҳаланиб, амалга оширилди. Тошкент "Ҳайвонот боғи" республика "Ботаника" боғи ёнига кўчирилиб, унинг ўрнига Ўзбекистоннинг

биринчи экопарки барпо этилди. Тошкент шаҳрида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий боғи, "Тошкент диснейленд" боғи, "Аквапарк", Япон боғи бунёд этилди. Бундан ташқари вилоят пойтахтлари ва туман марказларидаги мавжуд маданият ва истироҳат боғлари қайта қурилди, модернизацияланди ва янгилари яратилди.

Бу янгиликлар Ўзбекистоннинг Истиқлол даври боғ-паркларининг типологиясини қайтадан шакллантирди ва бойитди. Ва, ниҳоят, Темурийлар даври "Чорбоғ" услубини Ўзбекистон ландшафт архитектурасида қайта тиклаш ва ўзбек миллий боғини яратиш эҳтиёжи туғилди.

14.Флористика имкониятларидан фойдаланиш тамойиллари ишлаб чиқилиб таклиф лойиҳалар берилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 29-декабрда қабул қилган "2011-2015 йилларда маданият ва истироҳат боғларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги 322-сонли Қарори. // Халқ сўзи газетаси, №74, 2010.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 29 декабрда тасдиқланган 322-сонли "2011-2015 йилларда маданият ва истироҳат боғларининг моддий техника базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари дастурини тасдиқлаш" тўғрисидаги Қарори. – Т., 2010.

3. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаравон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. 56-б.

Махсус адабиётлар:

4. Абдураимов М.А. Два среднеазиатские сочинения по истории агротехники. // Известия АН УзССР. -Т., 1956, №9. – С. 103-108.

5. Абдуллаева Ш.И. Проблемы реконструкции парков культуры и отдыха в Узбекистане. //Ўзбекистонда шаҳарсозлик ва ландшафт архитектурасини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари мавзусидаги Рес.илм.амал.конф. материаллари.– Самарқанд: СамДАҚИ, 2013. 78-80 б.

6. Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука, 1966. 192-с.

7. Адилова Л.А. Ландшафт архитектураси.–Т.: ТАҚИ,2000.40-108 б.

8. Адилова Л.А., Уралов А.С.Боғ ва паркларни таъмирлаш.–Т.: ТАҚИ, 2017.-171 б.

9. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М.: Наука, 1984. -С. 8.

10. Аскарлов Ш.Д. Регион - пространство - город. – М.: Стройиздат, 1988.-123 с.

11. Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. – Т.: Фан, 1984.102-123б.

12. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. - Т.: Ўзбекистон, 1995. 142-б.
13. Беленицкий А.А. Историческая топография Герата XV в. // В сб. «Алишер Навои». – М.-Л., 1946. –С. 182, 188-193.
14. Бобоходжаев М.А. Герат эпохи Алишера Нав. –Т.:Фан, 1968. -92 с.
15. Булатов М.С. Сады и парки Темура и Темуридов. – Т.: Маскан журналы, №2. 1993. -43 б.
16. «Вистара. Архитектура Индии» каталог выставки под ред. Кармена Кагала. – Бомбей, 1986.
17. Галкина Л.И. Японские традиции в оформлении сада. -Донецк.: Сталкер, 2004. – С. 22-67
18. Дормидонтова В.В. История садово-парковых стилей. Учебное пособие. – М., 2004. -206 с.
19. Записки путешественников о Самарканде –Т.: Маскан, №9-10, 1992. 26-27 б.
20. Залеская Л. Озеленения городов Средней Азии. Академия Архитектуры СССР, - М., 1949. -С. 96.
21. Зоҳидов П. Великий кёшк Дилкушо 1-част.–Т.ТАСИ, 2007-142 с.
22. Зоҳидов П. Великий кё Дилкушо. 2-част.–Т.:ТАСИ, 2007-164 с.
23. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествие по Средней Азии. - М.: Наука, 1988. – С. 87.
24. Камилова Л.А. Принципы формирования ландшафтов городов, расположенных в сухом жарком климате Узбекистана. Канд. дисс. – Ленинград, 1984. -184 с.
25. Кларк Э. Искусство исламского сада. // Пер. с.англ.-М.: “Ниола-Пресс”, 2008. с. 14-110.
26. Коробовцев Г.И. Агроном-архитектор Ярослав Гаазенкопф. // Архитектура и строительство Узбекистана, -Т.: №4, 1989.40-41с.
27. Курбатов В.Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. – М.: ЭКСМО, 2007. -736 с.

28. Крижановская Н.Я. Основы ландшафтного дизайна. - Ростов-на-Дону: Учебник, Феникс 2005. - 204 с.
29. Лихачев Д.С. «Поэзия садов» к семантике садово-парковой стилей. – Л.: Наука, 1982. - 341 с.
30. Маматмусаев Т.Ш. Улуғбек даври архитектураси. Номзод. дисс. автореферати. – Т.: 2011. - 23 б.
31. Массон М.Е. К исторической топографии Герата XV века. // В сб. «Великий узбекский поэт». – Т.: Изд. АН Уз. 1948. - С. 120-145.
32. Мадраимов А. Фузаилова Г. Манбашунослик. - Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. Фан нашриёти. 2007. - 30 б
33. Машинский В.Л. История ландшафтной архитектуры. Возникновение и развитие декоративного садоводства на Ближнем Востоке и Индии. – М.: Спутник+, 2006. – С. 8-60.
34. Мончадская Е.А. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы. // Вестник древней истории. – М.: 1959, №2. – С. 10-20.
35. Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана (XIX-начало XX вв.). – Т.: Изд. литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988.
36. “Самарқанд” газетаси. 5-март сони. 2010.
37. Нозилов Д.А. Чорбоғ. – Т.: ТошДТУ, 1997. – 82 б.
38. Норкулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. - Т.: Гафур Ғулом, 1970. 53-55 б.
39. Ожегова С.С., Уралов А.С., Рахимов К.Ж. Ландшафт архитекту-раси ва дизайни. Ўқув қўлланма – Самарқанд: СамДАҚИ, 2004. 11-148 бетлар.
40. Орлов М.А. Памятники садово-паркового искусства средневекового Хорезма. // Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция. – М.: АН СССР. 1952-1986. – С. 135-152.
41. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов. // Тр. САГУ, Новая серия. Гуманитарные науки. Вып. XXIII. - Т.: 1951. – С. 143-168.

42. Пугаченкова Г.А.Среднеазиатские сады и парки XV в. // Из художественной сокровищницы Среднего Востока. – Т.: Изд.литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1987. – С.185-214.

43. Пугаченкова Г.А. Восточная миниатюра как источник по истории архитектуры XV-XVI вв. // Архитектурное наследие Узбекистана. – Т.:АНУ, 1960. -С. 161.

44. Рандхава М. Сады через века. – М.:Знание, 1981. -С.11-117.

45. Рахимов К.Д., Уралов А.С. Шарқ мамлакатларининг боғ–парк санъати.–Т.: Тафаккур-бўстони, 2014. -127 б.

46. Рахимов К.Д., Уралов А.С. Ландшафт архитектураси объектларини лойиҳалаш. –Т.: Сано-стандарт, 2015.-224 б.

47. Рахимов К.Д. Боғ ва паркларни лойиҳалашнинг замонавий йўналишлари.–Т.: Машхур-пресс, 2017.-147 б.

48. Русанов Ф.Н. Озеленение в архитектуре городов Узбекистана.– Т.: Акад. наук Уз, 1979. -24 с.

49. Сарианиди В.И.Бактрия сквозь мглу веков–М.: Наука, 1984-68 с.

50. Садыкова С.Н. Проект восстановления загородного сада Амира Тимура «Боги Накши Жахони Нав» в городе Самарканде–СамГАСИ, 2005-8с.

51. Садыкова С.Н.Садово–парковое искусство Бабуридов.–Т.: Издательство национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2015. -244 с.

52. Садыкова С.Н. Исследование общих и отличительных черт садово-паркового искусства Средней Азии и Северной Индии времен Тимуридов и Бабуридов XIV-XVII вв. Магистрская диссертация. – СамГАСИ, 2007.

53. Садыкова С.Н.Исламская архитектура и садово-парковое искусство империи Сефевидов (1502-1736гг.) в Иране. // Проблемы архитектуры и строительства.Научно-технический журнал СамГАСИ, № 4, 2010. - С.16-19.

54. Смирнова И.О. Очерки из истории Согда.–М.:Наука, 1970-с. 20.

55. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т.:Ўқитувчи,1996. -66 б.
56. Сухарев И.А. Дворец сад Тимура Давлат-Абад. // Труды УзГУ. Новая серия, №14. История, вып.2. – Т., 1940.-с. 5-6.
57. Талипов М.А., Аноркулов Д.Ш. Ўзбекистонда боғ-парк санъати ривожланишининг долзарб масалалари. //Самарқанд шаҳри архитектураси, замонавий шаҳарсозлик ва шаҳар қурилиши муаммолари мавзуидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Самарқанд:СамДАҚИ, 2011. 72-75-б.
58. Уралов А.С., Адилова Л.А. Ландшафт архитектураси.–Тошкент: Чўлпон нашриёти, 2015.28-244 б.
59. Уралов А.С. Марказий Осиёнинг исломгача даврдаги боғ-парклари ва уларнинг кейинги даврлардаги изчиллиги. // Меъморчилик ва қурилиш муаммолари журнали. - Самарқанд: СамДАҚИ, 2001, № 1-2-66-72 б.
60. Уралов А.С. Анъанавий ўзбек боғининг меъморий дастурини яратиш ҳақида. “Ўзбекистон анъанавий меъморчилиги ва ландшафт архитектурасини тадқиқ этишнинг янги масалалари” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.–Самарқанд: СамДАҚИ, 2010. 11-б.
61. Уралов А.С. “Чорбоғ” услубидаги тарихий боғларнинг меъморий-режавий ва ландшафт ечимларига хос асосий тамойиллар. // Архитектура, Қурилиш, Дизайн журнали. – Т.: ТАҚИ, 2010. № 1-2. - 23-26 б.
62. Уралов А. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. – Самарқанд: СамДАҚИ, 2003. 24-б.
63. Хусаинова А.А. Архитектура и строительства. г. Самарканда в конце XIX - начач XX веков. // В сб. статей по истории и теории архитектуры (ТашПИ и СамГАСИ), №263. – Самарканд, 1979. – С. 40-51.
64. Шацкая Т.В. Аквадизайн стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент: ТашГТУ, 1997. -84 с.

65. Уралов А.С., Садикова С.Н. Ўрта Осиё анъанавий "Чорбоғ" услуби ва замонавий боғ-парк санъати -Т.: Санъат, 2012. -23-132 б.

66. Ширинов Т.Ш., Бердимуродов А. Амир Темурнинг боғ-саройлари.- Самарқанд, 1996. -13 б.

Хорижий адабиётлар

67. Grown S., Haywood Sh. The Gardens of Mughul India.–London, 1972.-162 p.

68. Jones Lehrman. Water in the mutual Gardens, India. The Canadia Architect /November, 1997.-48 p.

69. Mosser M., Teyssot G. The Architecture of Western Gardens. – Cambrige, USA, 1991. -543 p.

70. Tobey G.B. A History of landscape Architecture. - Sidney.:Published August 1973 by Elsevier Publishing Company.1980. -305 p.

71. [Charles Quest-Ritson](#). Gardens of Europe: A Traveller's Guide. Published April 1st 2007 by ACC Distribution. 400 p.

Интернет сайтлари

72. <http://www.visituzbekistan.travel/>

73. <https://oldsufiwebzine.wordpress.com>

74. <http://www.flora-design.ru>

75. <http://dizain-landshaft.ru/>

76. <http://www.Landscape design.ru>